

BOLONYAI GÁBOR

A görög költők tízes kánonja a Corvina-könyvtárban

Naldo Naldi *De laudibus augustae bibliothecae carmina*
című művének értelmezéséhez*

Hermés és Orpheus műveinek reneszánszkori újrafelfedezésében Ficino játszotta az egyik kulcsszerepet.¹ De nemcsak mint fordító közvetítette ezeket az írásokat, hanem ő formálta meg azt az elméleti keretet is, amely a kinyilatkoztatás előtti kultúrák (a római, a görög, sőt perzsa és egyiptomi) értékei felé nyitották meg a korabeli kereszténység szellemi horizontját. Ebben a fordulatban két gondolat játszott nagy szerepet. Az egyik a platóni 'furor divinus' újszerű felfogása, mely a keresztény kinyilatkoztatás tanításával újfajta összhang kialakításának lehetőségét kínálta. Az isteni megszállottságban alkotó költő képze a középkorban sem tűnt el teljesen.² Bár csak másodlagos forrásokra támaszkodtak, de sokan képzeltek úgy platóni módon, hogy isteni ihletben a kinyilatkoztatás előtt élő vatesek is részesülhettek, műveik így a világ rendjére, a kozmikus harmóniára vonatkozó tudás legősibb formáit őrzik. Ennek a különleges tapasztalatnak a részleteivel már kevésbé foglalkoztak, és inkább csak a humanizmus korai szakaszában bukkan elő az a képzet, hogy az első, mitikus költők (Orpheus,³ Thamyras, Linos, Musaios és mások) az égi szférák rendezett mozgásából származó kozmikus zene érzékelésére és megszólaltatására váltak képessé, Homéros pedig az emberi mesterségek szaktudásának is a birtokába juthatott.⁴ Ficino annak kö-

* A tanulmány az NKFP-OTKA támogatásával a 112283 sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Lásd tanulmányunk első részét: *A három ősi vátesz a Corvina-könyvtárban* = *Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 23–41.

² CURTIUS, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, München, 1961³, 474–475 és ZIOLKOWSKI, Jan M., *Classical influences on views of inspiration* = *Latin Poetry and the Classical Tradition: Essays in Medieval and Renaissance Literature*, szerk. Peter Godman, Oswyn Murray, London, 1990, 29–31.

³ Bolonyai Gábor kétrészes tanulmánya a klasszika-filológiában bevett névátírási alakokat használja. [A szerk.]

⁴ CURTIUS 1961, i. m. [2. j.], 474–475. A 14. században Petrarca (*Buc. carm. X. Laura occidens*) elevenítette föl a gondolatot, majd mások is a költészethez nélkülözhetetlennek nevezték a 'furor'-t, például Boccaccio (*Gen. deor. gent. 14–15*) és Bruni (*Ep. 6.1, Le vite di Dante e di Petrarca*), lásd BUCK, August, *Italienische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance*, Tübingen, 1952, 72 skk; GALAND-HALLYN, Perrine, HALLYN, Fernand, LECOINTE, Jean, *L'Inspiration poétique au Quattrocento et au XVIe siècle* = *Poétiques de la Renaissance : le modèle italien, le monde franco-bourguignon et leur héritage en France au XVIe siècle*, szerk. Perrine Galand-Hallyn, Fernand Hallyn, Terence Cave, Genève, 2002, 115–116; WELS, Volkhard, *Der Be-*

szönhetően tudta újrafogalmazni ezeket az elképzeléseket, hogy közvetlenül az eredeti szövegekhez nyúlt vissza, hosszú idő óta először a latin nyelvű Nyugaton. Az eredetivel való közvetlen találkozás az ókori kultúra 'másságának' a tapasztalatát jelentette, amely képessé tette arra, hogy a „régí” és „új teológia” közös elemei mellett a különbségeket is lássa. A keresztény igazságok felfedezése pogány szerzők műveiben továbbra is megmaradt végcélnak, de a gondolatok naiv és problémátlan visszavetítésének gyakorlatával felhagyott. Ráadásul, Ficino a platóni írások különféle értelmezési hagyományaira is erősen támaszkodott, melybe az újplatonikus kommentárok (előbb Calcidius, később Hermias,⁵ Proklos és Iamblichos) éppúgy beletartoztak, mint a szférák zenéjéről szóló zeneelmélet későantik képviselői (Boethius, Macrobius), az egyházatyák (Lactantius, Ágoston), sőt a latin költői hagyomány is (Vergilius, Horatius, Ovidius).

Ficino többször is kifejtette a 'furor divinus'-szal kapcsolatos gondolatait, és az egyes esszék között a részleteket illetően különbségek is megfigyelhetők. Különböző kontextusokban (és olvasmányai bővülése miatt is) más és más elemek kerülnek előtérbe, máshová esnek a hangsúlyok, de két jellegzetes vonás kimondva-kimondatlanul, de mindenütt megmutatkozik. Először is, Ficino számára a költői ihlet elmélete nem csupán a történeti megértést szolgálta, nem pusztán annak magyarázatára volt hivatott, miért kerülhettek bizonyos tudás birtokába kereszténység előtti alkotók is. Az isteni inspiráció az ő felfogásában a megismerésnek olyan univerzális formája, amely – a kulturális különbségek ellenére – a mindenkor jelenben is érvényes.⁶ Hozzáférhető, nyitva áll befogadónak éppúgy, mint alkotónak. Ahogy Apollón ihlette egykor a mitikus Linost, ugyanúgy hat Lorenzo de' Medici-re, s ahogy Kalliópé ihlette Orpheust, ugyanúgy most Ficinót (erről lásd később).⁷ Másodszor, Ficino nem kizárólag és önmagában véve tartotta fontosnak a költői ihletet. Számára a költői megszállottság csak egyik formája az isteni tudás megszerzésének, másképp fogalmazva: csak egyik szakasza a lélek felemelkedésének, a testi világtól való eltávolodásának és elidegenedésének

griff der Dichtung in der Frühen Neuzeit, Berlin, 2009, 197–236. – Petrarca előfutárának tekinthető a páduai Mussato, aki Fra Giovannino de Mantovához írt leveleiben fejti ki, miért isteni természetű a költészet. A leveleket közli GARIN, Eugenio, *Il pensiero pedagogico dello umanesimo*, Firenze, 1958, 2–13, lásd még WITT, Ronald, *Coluccio Salutati and the Conception of the Poeta Theologus in the Fourteenth Century = Renaissance Quarterly*, 30(1977), 539–542 és KALLENBORG, Craig, *From Virgil to Vida, The Poeta Theologus in Italian Renaissance Commentary = Journal of the History of Ideas*, 56(1995), 44–46.

⁵ SHEPPARD, Anne, *The Influence of Hermias on Marsilio Ficino's Doctrine of Inspiration = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 43(1980), 97–109.

⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy az ihlet univerzalizálása nincs ellentétben a történeti különbségek elfogadásával. Ficino nem csupán a keresztény igazságok megsejtését tulajdonította a pogány szerzőknek.

⁷ Ficino alapvetően implicit módon feltételezi, hogy az olvasó szintén az ihletett költő hatása alá kerül. A gondolatot Poliziano dolgozza majd ki explicit módon és a rá jellemző iróniával; leírása szerint az olvasó mintegy a papirusz érintésével fertőződik meg ('contagia') a szent öröklettel, s válik ezáltal a mágneses lánc utolsó láncszemévé (*Nutricia* 188–198).

(‘alienatio mentis’).⁸ Platón nyomán Ficino átfogó elméletbe foglalja a szent megszállottság mind a négy típusát, és az újplatonikus magyarázókat követve hierarchikus sorba állítja őket. S bár a költői extázist a létrának csak a legalsó fokára helyezi, a továbbhaladás lehetősége adott a lélek számára (ráadásul a költői átszellemültség hozzátársulhat a magasabb rendű formákhoz), s ez a felemelkedés – újszerű módon – merő passzivitás helyett aktivitást is feltételez az ihletett állapotban lévő személytől, akár alkotóról, akár befogadóról van szó.⁹

A ‘furor divinus’ újszerű felfogása mellett Ficino egy másik gondolatával is új fejezetet nyitott az ókori kultúrához való viszony történetében. A tudás átadási folyamatának rekonstruálásához nyújtott új szempontot. Ficino abból indult ki, hogy az isteni tudás nemcsak a megszállottság révén vált hozzáférhetővé a hajdani bölcsek számára. Feltételezte, hogy bizonyos gondolatokat, intuitív ismereteket és logikai összefüggéseket racionális diskurzus révén közöltek egymással és adtak tovább egymásnak – így alakult ki a ‘catena theologorum’. Ficino Proklos-tól vette át a tudás generációkon keresztül történő továbbörökítésének ezt a gondolatát.¹⁰ Az átvétel során azonnal meg is változtatta a láncolat összetételét, amennyiben az eredetileg kizárólag görög bölcsekből álló sor élére az egyiptomi Hermést állította, hozzá kapcsolta aztán a görög Orpheust, majd Aglaophemos és Pythagoras közvetítésével, Philolaoson keresztül jutott el Platónig, egy hattagú láncolatot hozva létre ezáltal.¹¹ A tudás racionális párbeszéd, beszélgetés útján történő továbbadása az emberi eszközökkel alapvetően nem kontrollálható ihlet egyfajta kiegészítésének vagy alternatívájának tekinthető. Az ihlet ráadásul csupán közvetlenül, a szóbeli előadás személyes keretei között és alapvetően a lélek nem racionális képességeire tud hatni, a ‘catena’ gondolatának a jelentősége így

⁸ ALLEN, Michael J. B., *The Soul as Rhapsode, Marsilio Ficino’s Interpretation of Plato’s Ion = Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation, Essays in Honor of Charles Trinkaus (Studies in the History of Christian Thought, Vol 51)*, szerk. O’Malley, John W., Izbicki, Thomas M., Christianson, Gerald, Leiden, 1993, 129–135 és COLEMAN James K., *Furor and Philology in the Poetics of Angelo Poliziano, = New Worlds and the Italian Renaissance, Contributions to the History of European Intellectual Culture*, szerk. Moudarres, Andrea, Purdy Moudarres, Christiana, Leiden, New York, 2012, 257–258.

⁹ ALLEN 1993, i. m. [8. j.], 130–132.

¹⁰ GENTILE, Sebastiano, *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone, Mostra di manoscritti, stampe e documenti, 17 maggio-16 giugno 1984*, szerk. Gentile, Sebastiano, Niccoli, Sandra, Vitti, Paolo, Firenze, 1984, 28.

¹¹ „Primus de maiestate dei, daemonum potestate, animarum mutationibus sapientissime disputavit [sc. Hermes]. Primus igitur theologiae appellatus est auctor. Eum secutus Orpheus secundas antiquae theologiae partes obtinuit. Orphei sacris initiatus est Aglaophemus. Aglaophemo successit est in theologia Pythagoras, quem Philolaus sectatus est, divi Platonis nostri praeceptor.” (Cicerónra, Lactantiusra és Augustinusra hivatkozik.) Később, a *De Christiana religione* (1571), 25-ben, valamint a *Theologica Platonica* 6.1-ben és 17.1-ben Pléthón hatására Hermés elé beiktatta Zoroastert is, akinek a tanításait a chaldeus jóslatokban vélte felfedezni, Philolaost pedig valószínűleg a hatos szám megtartása érdekében kivette a láncszemek közül, lásd GENTILE 1984, i. m. [10. j.], 30.

elsősorban abban rejlik, hogy a racionális diskurzus lehetőségére ad magyarázatot, akár különböző korokban, sőt különböző kulturális közegekben élő gondolkodók között is. A teológusok láncolata a kultúrák közötti híd szerepét tölti be: segítségével a görög filozófia egyfelől az egyiptomi, sőt chaldeus bölcsességből eredeztethető, és könnyebben nyílik meg az út a későbbi Platón-kommentátorok felé, egészen azokig, akik a mindenkori jelenben „csatlakoznak” a láncolathoz, vagy legalább is nyomon követik az átörökítés folyamatát.

Ficino tízes kánonja

Ha végigtekintünk a vatesek Naldi-féle listáján, azt vehetjük észre, hogy Orpheust (aki egyszerre számított költőnek, jósnak és papnak) nem bölcselők, hanem költők követik. A 'catena' tehát megszakad Orpheus után. Pedig Pythagoras személyében a bölcsék sorát egy olyan filozófus folytatta, akinek *Aranymondásait* hitelesnek fogadták el a korban, sőt még az is könnyen elképzelhető, hogy a népszerű mű Mátyás könyvtárában is megvolt. Naldinál azonban Orpheus után Musaios következik, majd Homéros, és további hat olyan szerző, akik a költői műfajokat képviselik. Ezek a költők értelemszerűen nem az ősi bölcselők közé tartoznak; kitüntetett helyüket tehát máshonnan kell eredeztetnünk.

Nos, Ficinótól egy hasonló jellegű költői kánont is ismerünk: *Ión*-fordításának előszavából. Ebben az előszóban Platónnak azt a megjegyzését gondolja tovább, hogy a költőket nem általában ihletik a Múzsák, és nem valamennyien egyszerre, hanem kit ez, kit az a Múza száll meg.¹² „Ab aliis vero Musis aliae animae rapiuntur.” A platóni dialógusban ez a megállapítás annak a magyarázatnak képezi részét, hogy a rhapsódos Iónt miért csak Homéros tudja lázba hozni, és miért csak az ő költeményeinek előadásához és értelmezéséhez ért. A magyarázat érvényességének megerősítésére más példákat is megemlít Sókratés, olyan költők példait, akikre – úgy tűnik – szintén „szakosodtak” egyes rhapsódosok: név szerint Orpheus és Musaios neve hangzik el. A platóni gondolat így voltaképpen egy műfajelmélet lehetőségét is magában rejt (melyet az egyes Múzsák sajátos vonásai alapján lehetne felépíteni),¹³ de eredeti funkciója az, hogy az egyes költői életművek önállóságát és egyediségét, a költészet egészének pedig lényegéből adódó

¹² „A költők közül pedig az egyik az egyik múzsától függ, a másik a másiktól” (*Ión* 536a, Ritoók Zsigmond ford. = Platón, *Ión, Menexenosz*, ford. Kövendi Dénes, Ritoók Zs., jegyz. Steiger Kornél, Ritoók Zs., Bp., Atlantisz, 2000).

¹³ Az a tény, hogy egyes költők gyakran csak egy-egy műfajt művelnek, és csak ebben tudnak kiemelkedőt alkotni, szintén azt bizonyítja, hogy nem techné-jellegű a tudásuk, hanem isteni adománynak köszönhetik: „mind csak is azt képesek szépen megalkotni, amire őket a múza fölíndítja, ez dithüramboszt, az enkömiont, ez hüporkhémát, az eposzokat vagy iamboszokat, más területeken pedig silányak mindahányan” (534c). Az egyes Múzsák és műfajok szoros egymáshoz kapcsolása római kori fejlemény, lásd MAYER, Maximilian, *Musen = Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, szerk. Wissowa, Georg et alii, 16(1933), 687–691.

sokféleségét magyarázza meg, azt a jelenséget, hogy egy költői világ szabályainak, tartalmának stb. ismerete nem (vagy nem feltétlenül) vihető át és alkalmazható egy másik költő művészetére. Ficinót azonban, ahogy ez a fentebb idézett részletből is kiderül, az érdekli elsődlegesen, hogyan nyilvánul meg a Múzsák és költők sokféleségében a kozmosz egészének harmóniája.

Ficino a *Timaios*-ra hivatkozik („quia et aliis spheris syderibusque aliae attributae sunt animae, ut in Timeo traditur” – minden bizonnyal az a szöveghely lebeg szeme előtt, ahol arról van szó, hogy a világban a csillagokkal egyenlő számú lélek létezik, s mindegyikük felett egy-egy csillag őröködik),¹⁴ s ezzel a Múzsák és a rhapsódosok közötti kapcsolatot egy általánosabb összefüggés részeként értelmezi. A folytatásból az is kiderül, hogy Ficino a szférák zenéjéről szóló platóni mítoszt¹⁵ is hozzákapcsolja a költő ihletről szóló elmélethez, és pedig annak sajátosan továbbfejlesztett változatait, ahogy ez az általa név szerint is megemlített Martianus Capellánál, valamint Macrobiusnak Cicero *Somnium Scipionis* című művéhez írt kommentárjában olvasható.¹⁶ Az eredeti platóni elbeszélés szerint Ananké orsójának nyolc korongján, vagyis a hét bolygó égi pályáján, valamint a csillagos ég boltozatán egy-egy szíren ül egy-egy hangot hallatva, az egyes hangokból így keletkező összhanghoz pedig Ananké három lánya zeng éneket a múltból, jelenről és jövőről.¹⁷ Martianus Capella és Macrobius változatában a szírének helyett már nyolc Múzsza foglal helyet a nyolc égi körön,¹⁸ kilencedik társuk pedig az előbbi szerzőnél a Földről zengve kapcsolódik az égi hangokhoz,¹⁹ míg Macrobius

¹⁴ 90 a-d, ahol a háromféle lélektípus belső mozgásait hozza összefüggésbe a világmindenségben végbemenő körmozgásokkal, és a legfontosabbikról mondja, hogy „az isten védőszellemül adta mindegyikünknek, lásd még 40d és ALLEN 1993, i. m. [8. j.], 145.

¹⁵ Ér mítoszában (*Állam* 617b).

¹⁶ Erről Macrobius művéhez fűzött jegyzetei is tanúskodnak, melyek a jelenleg Firenzében őrzött, Ricc. 581 jelzetű kódex margóin olvashatók, lásd GENTILE 1984, i. m. [10. j.], 58.

¹⁷ „Mindegyik körgyűrűn egy-egy szíren ül, aki a gyűrűvel együtt körben forog, és mindig egy hangot hallat azonos hangmagasságban; a nyolc hang aztán egyetlen harmóniában cseng össze. Három további nőalak ül még körben, egymástól egyenlő távolságban, mindegyikük a maga trónusán. Ezek a Moirák, Ananké lányai, fehér ruhában, fejükön szalagdísszel: Lakheszisz, Klóthó, Atroposz, akik a szírének harmóniájára zengik éneküket, Lakheszisz a múltat, Klóthó a jelent, Atroposz a jövőt.” (*Állam* 617b4–c5, Steiger Kornél ford. = Platón, *Állam*. ford. és jegyz. Steiger Kornél. Bp., Atlantisz, 2018). CHASTEL, L. André, *Marsilio Ficino e l'arte* (Tr. G. da Majo), Torino, 2001 (= *Marsile Ficini et L'Art*. Genève, 1954, 1), 28.

¹⁸ Plutarchos már felveti a kérdést, miért nem a Múzsákat helyezte el Platón az egyes szférákon, Plut. *Symp.* 9.14.6. Macrobius közelebből nem meghatározott teológusoknak tulajdonítja a cserét (*In Somn.* 2.3.1).

¹⁹ „Nam Urania stellantis mundi sphaeram extimam concinit, quae acuto raptabatur sonora tinnitu. Polymnia Saturnium circulum tenuit, Euterpe Ioviam, Erato ingressa Martium modulatur, Melpomene medium ubi Sol flammanti mundum lumine convenustat. Terpsichore Venerio sociatur auro. Calliope orbem complexa Cyllenium, Clio citimum circulum, hoc est in Luna collocavit hospitium. Quae quidem gravis pulsus modis raucioribus personabat. Sola vero, quod vector eius cygnus impatiens oneris atque etiam subvolandi alumna stagna patierat, Thalia derelicta in ipso florentis campi ubere residebat.” (Martianus Capella, *De Nupt. Phil.* 1. 27–28). Thalia és a Föld

(Hésiodos nyomán) az egyes hangokból keletkező összhanggal azonosítja a kilencedik Múzsát, Kalliópét.²⁰

Cum ergo non sit a fortuna nec ab arte poesis, a Deo et a Musis tribuitur: cum Deum dicit, Martianus Capella Apollinem significat; cum Musas, spherarum mundi animas. Iuppiter quidem mens Dei est; ab hac Apollo, mens animae mundi et anima totius mundi octoque spherarum caelestium animae, quae novem animae novem Musae vocantur quia, dum caelos harmonice movent, musicam pariunt melodiam, quae in novem distributa sonos, octo scilicet spherarum tonos et unum omnium concentum, novem Syrenes Deo canentes producit. Quamobrem ab Iove Apollo et Musae, ab Apolline, id est mente animae mundi, chorus Musarum ducitur, quia mens illa, sicut ab Iove illustratur, sic et animas mundi spherarumque illustrat. Gradus autem quibus furor ille descendit hi sunt: Iuppiter rapit Apollinem; Apollo illuminat Musas; Musae suscitant et exagitant lenes et insuperabiles vatum animas; vates inspirati interpretes suos inspirant; interpretes autem auditores movent. Ab aliis vero Musis aliae animae rapiuntur, quia et aliis spheris syderibusque aliae attributae sunt animae, ut in Timeo traditur. Calliope Musa vox est ex omnibus resultans spherarum vocibus; Urania Caeli stelliferi per dignitatem sic dicta; Polimnia Saturni propter memoriam rerum antiquarum quam Saturnus exhibet et siccum frigidamque complexionem; Terpsicore Iovis: salutaris enim choro hominum; Clio Martis propter gloriae cupiditatem; Melpomene Solis, quia totius mundi temperatio est; Erato Veneris propter amorem; Euterpe Mercurii propter honestam in gravibus rebus delectationem; Thalia Lunae propter viriditatem eius humore rebus exhibitam. Apollo item Solis est anima, lyra eius Solis corpus, nervi quatuor, motus eius quatuor: annuus, menstruus, diurnus, obliquus; quatuor voces: neates, hypates, doriones, gemini; quatuor sunt signorum triplicitates, ex quibus quatuor qualitates temporum producuntur. Orpheum quidem afflavit Calliope, Museum Urania, Homerum Clio, Polimnia Pyndarum, Herato Saphon, Melpomene Thami-ram, Therpsicore Hesiodum, Thalia Maronem, Nasonem Euterpe, Linum rapuit idem qui et te iam nunc exagitat, Phoebus, optime Laurenti, Phoebus, inquam, qui avo tuo Cosmo vaticinium dedit, parenti autem Petro arcum atque medelas, tibi denique lyram et carmina.

összetársítása minden bizonnyal Martianus ötlete volt, lásd SHANZER, Danuta, *A Philosophical and Literary Commentary on Martianus Capella's De Nuptiis Philologiae Et Mercurii*, Berkeley, Los Angeles, London, 1986, 118.

²⁰ „Hesiodus in Theogonia sua ... ut ostenderet nonam esse et maximam, quam conficit sonorum concors universitas, adiecit: Καλλιόπη θ'· ἣ δὲ προφερεστάτη ἐστὶν ἀπασέων, ex nomine ostendens ipsam vocis dulcedinem nonam Musam vocari, nam Καλλιόπη optimae vocis graeca interpretatio est,” *In somn.* 2.1–5.

„Minthogy tehát a költészetet nem a véletlen és nem a mesterségbeli tudás hozza létre, az Isten és a Múzsák osztják. Amikor Martianus Capella Istent mond, Apollóra gondol, amikor Múzsákat, akkor a világ szféráinak lelkeire. Iuppiter pedig az Isten értelme, tőle származik Apollo, a világ lelkének értelme, továbbá az egész világ lelke és a nyolc égi szférának lelkei. Ezt a kilenc lelket nevezik a kilenc Múzsának, mert miközben az eget rendezetten mozgatják, zenei dallamot hoznak létre, mely kilenc hangszínből tevődik össze (nyolc hangot adnak a szférák, egyet pedig mindnyájuk összhangzata), és megteremt a kilenc Istennek éneklő szirént. Ezért vezeti Iuppiter Apollót és a Múzsákat, Apollo pedig, vagyis a világlelek értelme a Múzsák kórusát, mert ahogy az értelmet Iuppiter árasztja el fénnel, úgy az értelem a világ és a szférák lelkeit. A megszállottság a következő lépcsőfokokon halad lefelé: Iuppiter ragadja meg Apollót, Apolló világítja meg a Múzsákat, a Múzsák élesztik és irányítják a vatesek könnyen formálható és betörhetetlen lelkét, az ihletett vatesek tolmácsolóikat ihletik, a tolmácsolóik pedig a hallgatókra hatnak.

Minden lelket más és más Múza ragad meg, mert mindegyik lélek más és más szférához és csillaghoz van hozzárendelve, ahogy ez a Timaiosban olvasható. Calliope Múza a szférák valamennyi hangjából keletkező hang. Uraniát méltósága alapján mondták a csillagos ég hangjának. Polimnia Saturnusé, a régi dolgok emlékezete miatt, amit Saturnusnak köszönhetünk, valamint száraz és hideg kinézete miatt. Terpsicore Iuppiteré, mert jó hatással van az emberek kórusára. Clio Marsé a dicsőségvágya miatt. Melpomene a Napé, mert az egész világot egyensúlyban tartja. Erato Venusé a szerelem miatt. Euterpe Mercuriusé, mert komoly és nemes dolgokban leli gyönyörűségét. Thalia a Holdé, mert a nedveségtől élnek és virulnak a dolgok. Apollo viszont a Nap lelke, lyrája a Nap teste, négy húra van és négyféle mozgása: éves, havi, napi és „ferde”, négy hangja: a legmagasabb (‘neate’), a legalacsonyabb (‘hypate’) és a két dór, négy van a csillagelek hármasságából, amelyek a négy évszakot hozzák létre.

Orpheust Calliope ihlette, Musaeust Urania, Homerust Clio, Polimnia Pyndarust, Herato Sapphót, Melpomene Thamirast, Therpsicore Hesiodust, Thalia Marót, Euterpe Nasót, Linust pedig ugyanaz, aki most már téged is lelkesít, Phoebus, derék Lorenzóm, mondom, Phoebus, aki már nagyatyádnak [Cosimónak] is adott jóslatot, Piero apádnak íjat és gyógyítást, neked pedig lyrát és dalokat.”

Égi szférák – Múzsák

Ha Ficino elképzelésének egyéni vonásait, sajátos hangsúlyait szeretnénk megragadni, a Múzsák általa megadott sorrendjéből érdemes kiindulnunk. Ficino nem a hésiodosi felsorolásnak megfelelő,²¹ hanem az égitesteknek a platónikus hagyományban megszokott sorrendjében veszi őket sorra, aszerint, hogy ki-ki melyik bolygóhoz vagy égi szférához tartozik:

²¹ „Kleió, Melpomené, Euterpé s véle Thaleia, / Terpszikhoré, Erató, Polühümnia Úrániával, / s Kalliopé,” (Hés. *Istenek születése*, Trencsényi-Waldapfel Imre ford., 77–79).

1. táblázat

<i>Hésiodos</i>	<i>Fulgentius</i>	<i>Macrobius</i>	<i>Égi szférák (platóni rendben)</i>	<i>Martianus Capella</i>	<i>Salutati</i>	<i>Ficino</i>
Kleió	Clio		omnes sphaerae –			– Calliope
Euterpé	Euterpe		caelum stellans –	– Urania	– Calliope	– Urania
Thalia	Melpomene		Saturnus –	– Polymnia	– Polimia	– Polymnia
Melpomene	Talia		Iuppiter –	– Euterpe	– Euterpe	– Terpsichore
Terpsichoré	Polymnia		Mars –	– Erato	– Erato	– Clio
Erató	Erato		Sol –	– Melpomene	– Tersicore	– Melpomene és –Apollón
Polyhymnia	Terpsichore		Venus –	– Terpsichore	– Urania	– Erato
Urania	Urania	Urania	Mercurius –	– Calliope	– Melpomene	– Euterpe
Kalliopé	Calliope	Calliope	Luna –	– Clio	– Clio	– Thalia
			Terra –	– Thalia	– Thalia	

A bolygókhoz igazodó sorrendet annál is inkább érdemes hangsúlyoznunk, mert a kilenc Múzsá természetéről szóló egyéb ókori magyarázatok mindegyike a Hésiodos-féle – voltaképp önkényes – sorrendet veszi alapul.²² Ebben annak jelét láthatjuk, hogy Ficino gondolatmenetében a szférák zenéjéről szóló, ontológiai megalapozású tanítás alkotja a központi magot, és ehhez igazodik az inspiráció-elmélet a maga összes többi elemével együtt, nem pedig fordítva.²³ Ennek oka az lehetett, hogy Ficino elképzelése szerint a múzsai ihlet mágneses láncolata felfelé az istenek szférájá-

²² A Hésiodos-, Oppianos- és Lukianos-scholionok (*in Erga* 1.70, *in Halieutica* 1.78, *in Lucian.* 43.28), továbbá Diodóros (4.7) éppúgy, mint a római irodalmi hagyományban meghatározó „Florus”-, illetve „Ausonius”-epigramma (*AL* 88 és 29 Riese), és kisebb eltérésekkel (két cserével) Fulgentius is (*XV. Fabula de novem Musis*).

²³ E tekintetben Ficino Salutati nyomában járt, aki már félszázaddal (1406) korábban felelevenítette a kilenc Múzsá és az égitestek összetartozásának ókori elméletét, Martianus Capellára hivatkozva (*De laboribus Herculis* 1.9–10). Ő azonban ezt nem a múzsai ihlet egyénítésének gondolata felé vitte tovább, és nem egyes költőket társított az egyes Múzsákhoz (mint Ficino az *Ión* nyomán), hanem a kilencre bővített hét szabad művészettel kapcsolta őket össze (a dialektikát a logika és a filozófia képviseli, kilencediknek pedig a tanulási képességünket veszi föl a listára); lásd GREENFIELD, Concetta Carestia, *Humanist and Scholastic Poetics, 1250–1500*, East Brunswick, NJ, 1981, 138–140. Salutati Fulgentius etimológiáiból kiindulva határozta meg a Múzsák természetét, de saját ötletei alapján gyakran újfajta értelmezéseket is adott, az istennők sorrendjét pedig tudatosan nem Fulgentius listája szerint, hanem az égitestek sorrendjének megfelelően alakította ki. A Múzsák és az égitestek társításánál ötször elfogadta Martianus Capella megoldásait, négyszer viszont új párokat hozott létre. Még erősebben érvényesítette egyéni elképzeléseit abban, ahogy az egyes szabad művészeteket rendelte a Múzsákhoz, és különösen abban, ahogy a párosításait megindokolta. Boccaccio szintén ismerte a Múzsák égi szférákkal

ban is tovább nyomon követhető; s emiatt juthatnak a költők a kozmosz egészére vonatkozó tudáshoz és tapasztalathoz. A költészet istennőit a Múzsavezető isten, Apollón árasztja el fénnel, aki viszont a maga részéről a világlélekkel azonosított Zeustól kapja erejét.²⁴ Az istenek hierarchikus világában a felemelkedés a neoplatonizmus jellegzetes lépcsőzetességével valósulhat meg.²⁵ Mindezen megfeleltetéseknek köszönhetően a költői művek a kozmosz egészét tükrözik vissza, a kozmikus harmónia pedig nemcsak az egyes költők műveiben szólal meg, hanem a Múzsák és alkotók rendezett sokféleségében, a költészet egészében is, de ez az összhang értelemszerűen nem hallás útján érzékelhető, csak gondolatban képzelhető el.

Ha az egyes égitestek és a Múzsák megfeleltetésének részleteit nézzük, jól látszik, hogy Ficino már nem követi olyan határozottan Martianus Capellát, szabadon eltér tőle. Mindössze három párosításuk egyezik meg (caelum–Urania, Saturnus–Polyhymnia és Sol–Melpomené), ráadásul indoklásaik is különböznek egymástól (lásd alább), Kalliopé esetében pedig Ficino láthatóan a Macrobius-féle hagyományt választotta (Macrobius egyébként más párosítást nem közöl), aki a valamennyi szféra hangját magába foglaló összhanggal azonosította ennek a Múzsának az énekét.

A többi öt pár közül csupán egy esetben nevezhető azonnal érthetőnek a társítás logikája: Venus és Erató összetartozását szinte nem is kell magyarázni,²⁶ bár tegyük hozzá, Erató nevének másfajta etimológiája is létezett, égi párja pedig hagyományosan Mars volt. A többi négy esetben jóval talányosabb a kapcsolat alapja és háttere. Ficino, úgy tűnik, részben saját elképzelése szerint párosította őket össze, részben egy másfajta hagyományt is bevont magyarázataiba. A négy közül Klió és Mars összekapcsolása tekinthető a legkevésbé problematikusnak: a katonai dicsőség fogalma viszonylag könnyen hozhatja őket közös nevezőre. Ami Mercurius és Euterpé összetartozását illeti, ez igazolható volna ókori forrás alapján, de erősen kérdéses, hogy Ficino ismerte-e ezt a forrást. Plutarchos hozza ugyanis összefüggésbe Euterpé nevét és személyét a társalgás, a beszélgetés (ὀμιλία) örömeivel, s ennek alapján a szónoki mesterséggel;²⁷ azt pedig, hogy Hermés (Mercurius) a szónokok védőistene volt, számtalan írott és tárgyi forrás tanúsága szerint igen elterjedt közhelynek számított. Ficino szavaiból azért nem

való azonosításának gondolatát, de nem volt érdemi hozzáfűzni valója (*Gen. deor. gent.* 11.2). Egy névtelen 12. századi előfutárról lásd alább.

²⁴ Annak bizonyítékeként, hogy a Múzsák keltette 'fúror' végső forrása Iuppiter, Vergilius két helyét hozza föl: az *Aen.* 6. 724–727-et és az *Ecl.* 3.60-t.

²⁵ Szemléletére nagy hatással volt a firenzei-ferrari zsinaton résztvevő Pléthon, aki újplatonikus szellemben fordult a görögség előtti bölcsesség felé és értékelte föl ennek szerepét, bár Hermést nem említi köztük, lásd VASOLI, Cesare, *Der Mythos der „Prisci Theologi“ als „Ideologie“ der „Renovatio“ = Das Ende des Hermetismus, Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance, Dokumentation und Analyse der Debatte um die Datierung der hermetischen Schriften von Genebrard bis Casaubon (1567–1614)*, szerk. Mulsow, Martin, Tübingen, 2002, 46–47.

²⁶ Talán épp egy ovidiusi invokáció egyik sorának szövegszerű hatására is: „Nunc Erato: nam tu nomen amoris habes” (*AA* 2.16).

²⁷ *Quaest. conv.* 9.14–17 (743C).

teljesen egyértelműen derül ki, hogy ő is a beszéd művészetének örömeire gondol-e („propter honestam in gravibus rebus delectationem”).

Jóval kevésbé magától értetődő logika szerint áll össze a maradék két-két pár. Iupiter és Terpsikhoré, valamint Luna és Thalia szoros kapcsolatát a Múzsákra vonatkozó ókori források nem dokumentálják. Milyen megfontolás szerint kerülhetek akkor egymás mellé? Megítélésünk szerint Ficino az égitestek természetét leíró asztrológiai hagyományból merít érvet ahhoz, hogy összekösse őket. Iupiter és Terpsikhoré összetartozását Ficino azzal indokolja, hogy az előbbi bolygó ’salutifer choro hominum’. Ez a fajta, a bolygók természetére hivatkozó indoklás már korábbi szerzőknél is megjelenik. Így például Salutatínál, aki egy olyan érveléssel indokolja, igaz, egy másik pár (Juppiter és „jó felé forduló” Euterpé) összetartozását, amely szövegszerűen is erősen emlékeztet Ficinóéra: a Juppiter bolygó ’salutaris atque propitius humano generi’.²⁸ Sőt, a Múzsák és az égitestek összetartozásának asztrológiai indoklása már egy 12. századi francia kódex lapjain is felbukkan. A névtelen szerző magyarázata nagyon hasonlóan hangzik: „hec (ti. Euterpe) convenit cum <Iove>, qui est stella prospera et salubris”.²⁹ Juppiter jótékony hatása, „joviális” természete, önmagában véve, nyilvánvalóan asztrológiai közhely (mely Ficino más műveiben is számos helyen megfogalmazódik), és nehéz eldönteni, hogy Ficino vajon pontosan kitől vette az ötletet, hogy erre alapozza a maga újszerű párosítását.³⁰ A Múzsák személyének különbözősége arra mutat, hogy akárki hatott is közvetlenül Ficinóra, az érvelésnek csak a logikáját vette át tőle, a Juppiterhez leginkább illő Múzsák személyét saját elképzelése szerint választotta ki.³¹

Ha lehet, még szembevetnőbb a Luna és Thalia összetartozását indokló érv asztrológiai jellege. „Thalia Lunae propter viriditatem eius humore rebus exhibitam” – olvassuk Salutatínál; „a Luna per alba et humida et viridia” („a Hold fehér dolgok hatására nedvessé és zöldellővé tesz dolgokat”) – olvashatjuk a Mátyásnak ajánlott *De vita coelitus comparanda* című könyvben azzal kapcsolatosan,

²⁸ 1.10.

²⁹ D’ALVERNAY, Marie-Thérèse, *Les Muses et les sphères célestes = Classical, Mediaeval, and Renaissance Studies in Honour of B. L. Ullmann, vol. II.*, szerk. HENDERSON, Charles, Rome, 1964, 19. A párizsi BN. Lat. 11104 kódex 48^a lapján olvasható feljegyzés a *De VII planetis et VIII Musis* címet viseli. Az ismeretlen szerző a Múzsák és az egyes bolygók közötti megfeleltetés mélyebb okait próbálja feltárni, Martianus Capella sorrendjében és az asztrológiai érvek mellett jórészt Fulgentius magyarázataival, lásd még SCHRÖTER, Elisabeth, *Die Ikonographie des Themis Parnass vor Raphael*, Hildesheim, New York, Georg Olms, 1977, 1.375–376.

³⁰ A gondolat, miszerint Iupiter az, aki gyarapodást, jólétet (αὐξησώς ἐστὶ ποιητικός) és boldogulást biztosít (εὐδαιμονίας ἐστὶν αἰτίας) az embereknek, végsőfokon Ptolemaios, *Tetrabiblos* 2.9.9–10-re vezethető vissza.

³¹ Említést érdemel az is, hogy Ficino némileg másként fogalmaz. Ő az emberek kórusairól beszél, nyilván a görög szó magyarázataképp, de talán azért is, mert felfogása szerint (ahogy ezt későbbi művében kifejti) Iupiter és a joviális természet legalapvetőbb törekvése az emberi közösségek támogatása: „Iuppiter hominibus communem agentibus vitam est iuvans pater” (*De vita* 3.22). Hasonlóképp 3.2.72–3-ban: „Per civilia et ambitiosa negotia, per philosophiam naturalem communemque, per religionem civilem perque leges Iovis.”

mivel lehet hatni a Holdra, és ennek következtében hogyan hat a Hold a földi dolgokra.³²

A sor azokkal a párosításokkal is folytatható, amelyekben ugyanazok kerülnek egymás mellé, mint Martianus Capellánál, de más indokok alapján. Polymnia, a „sok mindenre emlékező” nevének szokásos etimológiai magyarázata mellett („propter memoriam rerum antiquarum quam Saturnus exhibet”) asztrál logika szerint is Saturnushoz illőnek nevezi („propter ... siccum frigidamque complexionem”).³³ A Naphoz is asztrológiai tulajdonságai alapján („quia totius mundi temperatio est”) rendeli Melpomenét,³⁴ s a Mercuriusszal társított (előbb említett) „komolyabb és nemes gyönyörök” talán azonosak annak a mercuriusi embernek az örömeivel, aki „az ékesszólással és énekléssel, valamint az igazságra és dicsőségre törekvésével” („per studium eloquentiae cantus que et veritatis et gloriae atque solertiam”) válik hasonlatossá istenéhez, de ahogy ezt fentebb említettük, az azonosítás korántsem egyértelmű.

Múzsák – vatesek

Szempontunkból azonban a legfontosabb újítást az jelenti, hogy Ficino egy-egy szent vatest is rendel az egyes Múzsák, valamint Apollón mellé – megítélésünk szerint ugyanis éppen ez a lista szolgált kiindulópontként Naldi számára.

Az ötlet önmagában véve természetesen nem volt új. Hasonló párosítások, ahol a kilenc Múzsához egy-egy költő csatlakozik (az egyes költők gyakran egy-egy műfajt is képviselnek), nem ismeretlenek az ókori irodalmi-műfajttörténeti hagyományban, még ha nem is maradt ránk sok közülük. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ezek egyike sem kötődik a Múzsák és az égitestek kapcsolatát tárgyaló filozófiai elképzelésekhez. Nem elképzelhetetlen, hogy Ficino ismerte az efféle listák valamelyikét (a 15. század végén ugyanis három kódexben is felbukkannak),³⁵ de ezek, már amennyiben volt alkalma ilyeneket látni néhány évti-

³² *De vita* 3.2.46. Mindkét leírás ptolemaiosi előzménye (*Tetrabiblos* 1.4.2): ἡ δὲ σελήνη τὸ μὲν πλεῖστον ἔχει τῆς δυνάμεως ἐν τῷ ὑγραίνειν („a nedvesség tekintetében a Holdnak van a legnagyobb ereje”).

³³ *De vita* 3.2.74–6. Ennek az indoklásnak is megvan az előzménye a francia kódexben: *hec* (sc. Polimnia) *conuenit cum Saturno, qui frigidus est, unde quandam tenacitatem habet*, D’ALVERNY 1964, i. m. [29. j.], 19. Ptolemaiosnál (1.4.3): ὁ δὲ τοῦ Κρόνου ἀστήρ τὸ πλεῖον ἔχει τῆς ποιότητος ἐν τε τῷ ψύχειν καὶ τῷ κατὰ ψύξιν ἡρέμα ξηραίνειν („Kronos csillaga a hideg és a hideg révén történő kiszáradás révén mutatja meg milyenségét”).

³⁴ A Napról mondja Cicero: „dux est et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio” (*Somn.* 4.2)

³⁵ Lásd SCHRÖTER 1977, i. m. [29. j.], 1, 204–208 és 2.187–188. A bécsi és párizsi kódex pontos adatait nem adja meg SCHRÖTER, csak J. KRONJÄGER disszertációjának 341. lapjára hivatkozik (*Berühmte Griechen und Römer als Begleiter der Musen und der Artes Liberales in Bildzyklen des 2. bis 14. Jahrhunderts*, Diss. Phil., Mahrburg/Lahn, 1973); a szóban forgó munka nem volt hozzáférhető számomra.

zeddel korábban is, legfeljebb csak a társítás ötletét erősíthették meg benne, mert az ő tízes kánonja nem csak számszerűen, de összetételében is jelentősen különbözik az előbb említett listáktól.³⁶

2. táblázat

<i>Oppianos-scholion, két kézirat (87. j.)</i>	<i>Rawlinson B. 214 (88. j.)</i>	<i>Ficino</i>		<i>Naldi</i>
		catena theologorum Hermés- prooem. ³⁷	Ión- prooemium	
		Hermés Trismegist.	–	Hermés Trismegistos
Hérodotos (Kleió)	Homerus (Clio)	Orpheus	Orpheus (Calliope)	Orpheus
Menandros (Thaleia)	Ovidius (Euterpe)	Aglaophémós	Linos (Phoebus)	
Euripidés (Melpomené)	Persius (Polyhymnia)	Pythagoras	Musaios (Urania)	Musaios
Stésichoros (Euterpé)	Juvenalis (Erato)	Philolaos	Homéros (Clio)	Homéros
Pindaros (Terpsi- choré)	Lucanus (Cal- liope)	Platón	Pindaros (Polimia)	Pindaros
Hermés (Erató)	Petronius (Urania)		Sapphó (Erato)	Hésiodos
Homéros (Kalliopé)	Statius (Melpomene)		Thamyras (Melpomene)	Nikandros
Aratos (Urania)	Horatius (Terpsi- chore)		Hésiodos (Terpsichore)	Theokritos
Eukleidés (Polyhymnia)	Vergilius (Thalia)			Alkaios
				Sapphó
			Vergilius (Thalia)	Vergilius
			Ovidius (Euterpe)	Ovidius

³⁶ A 15. sz. végi oxfordi kézirrattal (Rawlinson B. 214 = S.C: 11566) azért három esetben van egyezés: Kleió – Homéros, Euterpé – Ovidius, Thalia – Vergilius. A másik kettőnek viszont egyetlen társítása sem azonos a ficinói párokkal: Thalia- komédia – Menandros, Kleió – történetírás – Hérodotos, Melpomené – tragédia – Euripidés, Euterpé – aulos – Stésichoros, Terpsichoré – lyra – Pindaros, Erató – Cymbalon – Hermés, Kalliopé – eposz – Homéros, Urania – csillagászat – Aratos, Polyhymnia – geometria – Eukleidés.

³⁷ Később a láncolat kiindulópontjának Zoroastert nevezi meg, Philolaost pedig kiiktatja.

Múzsák – műfajok – hangszerek; műfaji kánonok

Hasonlóan, közvetett módon szolgálhattak modellként Ficino számára egyfelől azok a jóval elterjedtebb listák, amelyek műfajokat és/vagy hangszereket rendeltek az egyes Múzsák fennhatósága alá, másfelől azok az irodalmi kánonok, amelyek egy-egy műfaj legjobbjait határozták meg. (Az előbb említett Múzsák-költő-műfaj triászok alighanem ennek a kétféle csoportosításnak az egyesítéséből keletkeztek.) A 15. század második felében főként Quintilianus 10. könyve lett ebből a szempontból meghatározó igazodási pont, másodlagosan pedig a műfajvezető költők előtt tisztelgő versek sora, melyekből egy önálló epigrammatípus is kifejlődött (AP 7. könyv).³⁸

Személyes példaképek

Végül, nagyon fontos egy általános korabeli tendenciát megemlítenünk: az ókori eszmények új életre keltése az élet valamennyi területén a politikától a művészetekig jórészt „híres emberek” („uomini famosi” vagy „illustri”), személyes példaképek követésével, imitációjával valósult meg. Amikor tehát Ficino három, egymástól független tradíciót kapcsol össze és fejleszt tovább (az *Lón*-féle múzsai megszállottság teóriáját, az égitestek és a Múzsák kapcsolatára vonatkozó szférák zenéje elképzelést, valamint az egyes Múzsákhoz szorosan kötődő költők és műfajok filológiai hagyományát),³⁹ akkor ennek a szinkretikus egyesítésnek legszembetűnőbb újítása éppen a személyközpontúság. Költészetelmélete, bármennyire is sokrétű és metafizikus jellegű, nagyon erősen kötődik személyekhez, példaképekhez, akik magukkal ragadnak és versenyre ösztönöznek. A korábban említett lélekvándorlás jelensége (ahogy ezt Naldi fogalmazta meg vele kapcsos-

³⁸ ALLEN 1993, i. m. [8. j.], 146 szerint Ficino az összes számára fontos költői hagyományt igyekezett a listába belefoglalni, de ez nem sikerült neki maradéktalanul.

³⁹ Érdemes megjegyeznünk, hogy a Múzsákra vonatkozó tudós hagyománynak más ágait, így például azt, amelyik a megismerési folyamat egyes fázisaival azonosította a Múzsákat (Fulgencius), vagy a szabadművészetekkel (Johannes Galenus grammaticus, *Allegoriae in Hesiodi Theogoniam* 303, Martianus Capella), Ficino nem vonta be a maga elméletébe (például Guarino Guarinivel ellentétben, lásd BAXANDALL, Michael, *Guarino, Pisanello and Manuel Chrysoloras = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, (28)1965, 202–203. Nemi érdeklődést mutatott a Múzsák és egyes zenei jelenségek (dallamok, hangszerek, húrszámok stb.) megfeleltetéseiről (Boethius, *De mus.* 1.27 nyomán), de ezeket nem vitte végig következetesen. Ugyanígy, mint láttuk, olykor utal az égitestek és az emberi temperamentumok összefüggéseire is, de ez a szempont sincs részletesen és szisztematikusan kidolgozva, hogy ti. az egyes jellemek hogyan függenek össze az egyes Múzsákkal. CHASTEL 2001, i. m. [17. j.], 137 az égitestek, Múzsák, költők listájához hozzákapsolja egy negyedik oszlopba a keresztény szellemi létezők tízes hierarchiáját is (a Szentháromságától az angyalokig), akiket Ficino a *De christiana religione* című írásában helyez el a tíz égi szférán. CHASTEL javaslata a kétféle lista egyesítésére annyiban indokolatlan, hogy ebben a művében Ficino nem hozza szóba sem a Múzsákat, sem a költőket.

latban) szintén idetartozik, hiszen a 'transmigratio animi' az 'imitatio' egy szélsőségesen intenzív formájának is tekinthető. Ha tehát előzőleg azt hangsúlyoztuk, hogy Ficino új és szokatlan módokon kereste az ókori elődökkel való kapcsolatot (amennyiben egyfelől a közvetlen és teljes azonosulásra, másfelől az értelmezési hagyományok feltérképezésére törekedett), ezt a megállapítást ki kell egészítenünk azzal, hogy egyúttal a kapcsolatok sokféleségét is fontosnak tartotta. A racionális megértés és az elragadottság mellett szerephez juttatta a példaképek – elsősorban alkotói aktivitásra épülő – 'imitatio'-ját is.

Naldi tízes kánonja

Naldi művében többször esik szó a 'furor poeticus'-ról, a múzsai és apollóni ihlet jelentőségéről,⁴⁰ de a kilenc Múza neve egyenként nem hangzik el, az égitestekhez való kötődésükről sincs szó, és a költészet kozmikus beágyazottságáról szóló összefüggések sem fogalmazódnak meg tételesen és explicit módon (egyes részletekben azonban, ahogy látni fogjuk, igen). Az a tény azonban, hogy az írásos kultúra kezdetére a görög vatesek tízes listáját tette, ráadásul a listára felvett szerzők alapvetően azok közül kerülnek ki, akiket Ficino az „ősi teológusok láncolatában”, illetve a Múzsák által ihletett vatesek tízes kánonjában felsorolt, erősen amellett szól, hogy Naldi hallgatólagosan ugyan, de a ficinói elmélet alapján végezte el a válogatást. A tízes számot vatesek kapcsán eleve nehéz másként értelmezni, mint olyan egységnek, ami a Múzsák és a Múzsavezető Apollón tíztagú együttesével van összefüggésben, és alapvetően a költészet egyetemes érvényét hivatott hangsúlyozni, azt a meggyőződést, hogy a vatesek a világ teljességét fejezik ki a rendelkezésükre álló eszközökkel. A Naldi, illetve Ficino által kiemelt szerzők közötti egyezés pedig olyan mértékű, hogy az nem tekinthető véletlennek.

Különösen akkor nem, ha más korabeli kánonokkal hasonlítjuk őket össze. Azok a kánonok, amelyek a humanista nevelésben központi szerepet játszó auktorok, elsősorban Angelo Decembrio és Battista Guarino olvasmánylistái alapján állíthatók össze,⁴¹ határozottan, mintegy fele részben eltérnek tőlük. Ennek ter-

⁴⁰ Vö. KARSAY Orsolya, *Uralkodók és Corvinák = Uralkodók és Corvinák, Potentates and Corvinas*, szerk. Karsay Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 28.

⁴¹ Guarino sillabusza a következő szerzőket tartalmazza: Homéros, Apollónios Rhodios, Pindaros, Euripidész, Sophoklész, Hésiodos, Theokritos, Aristophanész, Aisópos, valamint könnyebb prózaírók, míg Decembrié: Homéros, Theokritos, és Hésiodos (Vergilius miatt), majd heroica, tragica és comica. Érdemes megjegyezni, hogy mindketten a ferrarai gyakorlatra reflektálnak, igaz, eltérő időszakban, talán emiatt is hasonlít, de nem egyezik meg pontosan a két lista. Többé-kevésbé hasonló mutatókat gázai Theodóros kurzusairól szóló adatok. Ő állítólag Homérost, Aristophanést, Xenophónt, Aischinést, Sophoklést, Platón és Démosthenést olvastatott az 1440-as években Ferrarában, de előadás formában megtartott óráit nem igazán követték a diákjai, lásd BOTLEY, Paul, *Learning Greek in Western Europe 1476–1516 = Literacy, education and manuscript transmission in Byzantium and beyond*, szerk. Holmes, Catherine, Waring, Judith, Leiden, Boston, Köln, 2002,

mészetiesen megvan a maga oka, jól érthető okai. A nyelvi nehézség szempontja eleve más irányokat jelöl ki a kétféle kánon készítői számára: az utóbbi két listába értelemszerűen olyan szerzők is bekerülnek, akik pedagógiai okokból értékeesebbek, nyelvtanulásra alkalmasabbak (Aisópos és „könnyű prózai szerzők”). Feltűnőbb és beszédesebb a drámaírók eltérő megítélése. Ficinónál és Naldinál sem a tragikusok, sem a komédiaköltők nem kerülnek a vatesek közé (a komédia műfaját Naldi meg sem említi), ezzel szemben Decembrio és Guarino egyaránt felveszi a drámaszerzőket – nyilván a bizánci iskolai kurrikulum nyomán – az olvasandó auktorok közé. A harmadik fő különbség abból fakad, hogy a két firenzei humanista bátran választ a teológiai-filozófiai okokból fontosnak tartott szerzők közül (elsősorban Hermésre, Orpheusra és Musaiosra kell gondolnunk, de közéjük tartozik Pindaros és Sapphó is), míg a ferrarai egyetem tananyagába nem kerültek be iskolai közegben addig ismeretlen szerzők. Ugyanakkor két közös vonás szintén feltétlenül szót érdemel: egyrészt Homérost – az ókori hagyományoknak megfelelően – mindhárman az egész görög irodalom alapjának tartják, másrészt abból adódóan, hogy a latin költészet csúcsára pedig mindnyájan Vergiliust helyezik, kiemelt figyelmet fordítanak Vergilius görög elődeire, olyannyira, hogy a „kötelező” Hésiodos és Theokritos mellett Guarino Apollónios Rhodios, Naldi pedig Nikandroszt is felvette a listájára.⁴²

Naldi tehát nem minden egyes tételében követi Ficinót, de könnyen belátható az is, milyen okok készíthették az eltérésekre. Először is Ficino tízes csoportjában két olyan legendás költő is szerepel (Thamyras és Linos), akikről már az ókoriak sem ismertek sok művet, az ókor végét pedig már sem töredékesen, sem kései hamisítvány formájában nem élte túl egyikük sem. Nekik nyilvánvalóan nem juthatott hely egy Kr. u. 15. századi könyvtár állományának leírásában (Ficino listájával ellentétben, melyre pusztán irodalmi híruk, hagyományos megítélésük alapján is rákerültek költők). Másodszor, Ficino két római költőt is beválogatott a szent vatesek közé. Naldi az utóbbiakat sem hagyja ki, csak éppen eredeti koncepciójának megfelelően a latin nyelvű részlegben helyezi majd el

199. Azt sajnos nem tudjuk megítélni, mennyire reprezentatívak a ferrarai adatok. GRAFTON, Anthony, JARDINE, Lisa, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth-Century Europe*, London, 1986, 102–122, valamint BOTLEY, Paul, *Learning Greek in Western Europe, 1396–1529*, American Philological Society, Philadelphia, 2010, akik más iskolák tényleges gyakorlatát is figyelembe vették, még bővebben határozzák meg a nyelvtanulás céljával olvasott szerzők körét.

⁴² Ellenpróbaképp érdemes Qunitilianus kánonjával is egy gyors összehasonlítást elvégezni. Az általa felsorolt és a 15. századi Itáliában olvasható szerzők közül négyen (Homéros, Hésiodos, Theokritos, Pindaros) szerepelnek mindenki listáján, további hárman csak a ferrarai listákon (Aristophanés, Sophoklés és Euripidés), egy szerző csak Guarinónál (Apollónios), illetve csak Naldinál (Nikandros), ketten pedig egyetlen 15. századi listán sem (Aratos és Aischylos). A másik oldalról nézve: a Naldi által beválogatott három legendás vates mellett Sapphó is hiányzik Quintilianusnál, míg Guarino olvasmánylistáján egyedül Aisópos az, akit nem említ a római rétor (ennek persze a műfaj alacsony rangja az oka). Összességében tehát a ferrarai listák közelebb állnak Quintilianuséhoz.

őket, és pedig a római költők élére. Ficino listáján így tehát négy hely felszabadul, és Naldi csak erre a négy üresen maradt helyre hoz be másokat: az akkoriban (mint láttuk) legkorábbi szerzőnek tartott Hermés Trismegistost, a Sapphóval gyakran egy párba állított Alkaiost, valamint két hellénisztikus szerzőt: Nikandrost és Theokritost. A három különbség mellett azonban azt is ki kell emelnünk, hogy a költők sorrendje Ficino, illetve Naldi listáján – egyetlen kivételtől tekintve – megegyezik egymással. Mindketten közvetlenül Homéros mögé helyezik Pindarost (az ő kiemelt szerepéről alább részletesen szó lesz), és a mai időrendi helyéhez képest hátrébb teszik Hésiodost. A kivételt Sapphó jelenti, akit Ficino Pindaros mögé tesz (a korabeli időrendnek megfelelően), míg Naldi a tízes koszorú legvégére (alighanem azért, hogy ő zárja tízedikként a vatesek sorát; a kérdésre visszatérünk később).

Ficino tízes kánonja (folytatás)

De mielőtt a négy új tag beválasztásának részleteit megvizsgálánk, érdemes előbb arra rákérdeznünk, miért is szolgálhatott Ficino kánonja kiindulópontul Naldi számára? Másképpen feltéve a kérdést: vajon milyen logika alapján készítette el válogatását Ficino,⁴³ melyet aztán Naldi is mérvadónak fogadott el? A választ, melyre explicit indoklás hiányában csak következtetni tudunk, megítélésünk szerint elsősorban Platón életművében kell keresnünk, másodsorban pedig Vergiliuséban. Ficino alapvetően azokat a költőket választotta ki (tíz esetből hét-szer), akiket pozitívan ítél meg dialógusaiban Platón, s többnyire épp múzsai ihletettségükről szól elismerően.⁴⁴ Az ősi teológus költőkkel kapcsolatban Platón mellett azt vette figyelembe, hogy kiket sorolt közéjük a római irodalmi hagyomány, s főként, hogy Vergilius kiket értékelt közülük a legtöbbre. A számára két legnagyobb tekintéllyel rendelkező ókori szerző testimóniumait pedig azoknak az egyházatyáknak az adataival egészítette ki vagy pontosította, akik a pogány teológus költői hagyomány és a kereszténység összeegyeztethetőségének kérdését vizsgálták.⁴⁵

⁴³ ALLEN 1993, i. m. [8. j.], 146 mindössze azt jegyzi meg Ficino választásairól, hogy párosításai olykor önkényesek és indokolatlanok.

⁴⁴ Azt az elsőre logikusnak tűnő lehetőséget, hogy akár Ficino, akár Naldi saját olvasmányélményeik alapján válogatták volna ki a számukra kedves szerzőket, teljességgel kizárhatjuk. A görög költők ekkor még alapvetően ismeretlen világát hírnevük alapján, valamint megbízható vezetők és „térképek” segítségével kezdték fölfedezni – ezt a szerepet töltötte be Ficino számára Platón és Vergilius, Naldi számára pedig maga Ficino, mint látni fogjuk, néhány más tekintély társaságában.

⁴⁵ Hermés Trismegistosról, valamint a két római költőről értelemszerűen csak utóbbi két csoport tagjai alkothattak véleményt. A hermetikus iratokat az újplatonikusok közül Iamblichos igyekezett elsőként összebekíteni és közös nevezőre hozni a platóni filozófiával, két nemzedékkel Plótinus után, lásd CELENZA, Christopher S., *Piety and Pythagoras in Renaissance Florence, The Symbolum Nesianum*, Leiden, 2001. Iamblichos egyik kulcsművéből (*De mysteriis*) Ficino parafrázist készített, melyet a 80-as években Mátyásnak ajánlott, 1490-ben pedig Piero de' Medicinek.

Ha az idézetek számát és jellegét nézzük, az első hely nem meglepő módon Homérost illeti. Homérost Hésiodos követi.⁴⁶ Platón dialógusaiban ők ketten gyakran szerepelnek együtt párban is, s olykor egy másik páros, Orpheus és Musaios is társul hozzájuk. Két szöveghelyet (mely a platóni költészettelfogás szempontjából kulcsjelentőségű) külön is érdemes kiemelni: halálos ítélete kihirdetése után Sókratés ezt a négy költőt említi meg, mint olyan nagyszerű személyeket, akikkel már alig várja a találkozást a Hádésben,⁴⁷ az *Ión*ban pedig az ő példájukra hivatkozik Sókratés, hogy egyes rhapsódosok kifejezetten egy-egy költő műveinek tolmácsolására szakosodtak.⁴⁸

A másik két mitikus költőre térve, Thamyrasról három dialógusban is szót ejt Platón,⁴⁹ ráadásul egyszer egy nagyon fontos szövegösszefüggésben, míg Linosnak még a nevét sem említi. Különösen szembetűnő ez az eltérő értékelés, ha a legendás költőkre vonatkozó későbbi patrisztikus hagyománnyal vetjük egybe. Az összehasonlításból az derül ki, hogy ott pont a fordított a helyzet. Linos ebben a tradícióban legtöbbször tagja az Orpheusszal és Musaiossal alkotott triásznak, bár olykor csak Orpheus és Musaios kettőse képviseli a teológus költőket, néha pedig más mitikus figurák is csatlakoznak (Amphión, Aristaios, Eumolpos stb.) a hármasukhoz, néha Homéros és Hésiodos, Thamyras azonban nem szokott szerepelni a társaságukban. Az egyes egyházatyák teológiai szempontból különbözőképp, gyakran egymással ellentétesen ítélik meg a pogány költők neve alatt olvasható írásokat, de alapvetően ezzel a három költővel (vagy Homérosszal és Hésiodosszal kiegészítve ötükkel) számolnak.⁵⁰ Ezek alapján tehát szinte biztosra

⁴⁶ VICAIRE, Paul, *Platon, critique littéraire*, Paris, 1960, 81–111, különösen 86–89 és 104–107.

⁴⁷ „Mert ha valaki a Hádésba alászállva ... együtt lehetne Orpheusszal, Musaiossal, Hésiodosszal és Homérosszal, ugyan mennyiért nem adná közületek bárki? Mert én bizony ezerszer is kész vagyok meghalni, ha mindez igaz.” (*Ap.* 41a, Mogyoródi Emese ford. = *Platón*, Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón, ford. és jegyz. Gelenczey-Miháltz Alirán, Mogyoródi Emese. Bp., Atlantisz, 2005). A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a legkiválóbb régi költőknek ugyanez a négyese már Aristophanés *Békák* című darabjában is együtt fordul elő (1032–1036), valamint Hippias DK 86 B8-ban is. Az egyezés azt erősíti meg, ami félig-meddig a szövegösszefüggésből is kiderül, hogy ti. Sókratés nem a maga egyéni ízlése szerint és nem véletlenszerűen, hanem a közfelfogáshoz igazodva említi meg éppen ezt a négyet a legnagyobb tekintélyű költők közül. Vö. még *Phaidr.* 259c–d, *Prot.* 316a és *Cic. De nat. d.* 1.41.2.

⁴⁸ *Ión* 536 b. Ennek a négy költőnek a csoportjára később is gyakran hivatkoztak, a latin irodalomban először Cicero (*Tusc. disp.* 1.41.98), lásd KONING, Hugo H., *Hesiod, The Other Poet*, Leiden, Boston, 2010, 53–54.

⁴⁹ *Ión* 533b, *Állam* 620a, *Törvények* 829e.

⁵⁰ Alexandriai Kelemen (150–215) őket ötüket emeli ki a többi teológus költő közül (*Strom.* 5.4.24.2): Ἀλλὰ καὶ οἱ παρὰ τούτων τῶν προφητῶν τὴν θεολογίαν δεδιδασκίμενοι ποιηταὶ δι’ ὑπονοίας πολλὰ φιλοσοφοῦσι, τὸν Ὀρφέα λέγω, τὸν Λίνον, τὸν Μουσαῖον, τὸν Ὀμηρον καὶ Ἡσίοδον καὶ τοὺς ταύτη σοφοῦς. Hippolytos (170–235) a három mítikus költőt említi meg az ősi teológia képviselőiként (*Ref.* 5.20.4–5): Ἐστὶ δὲ αὐτοῖς ἡ πᾶσα διδασκαλία τοῦ λόγου ἀπὸ τῶν παλαιῶν θεολόγων, Μουσαίου καὶ Λίνου καὶ τοῦ τὰς τελετὰς καὶ τὰ μυστήρια μάλιστα καταδείξαντος Ὀρφέως, hasonlóképp Eusebios (265–339) is őket hármukat sorolja egy nemzedékbe (*PE* 10.4.5): πρῶτον γοῦν

vehető, hogy Thamyrast kifejezetten Platón megjegyzései alapján, míg Linost a teológus költőket tárgyaló patrisztikus hagyományra támaszkodva emelte ki Ficinó, utóbbi választását pedig erősen befolyásolhatta Vergilius híres sora is, amelyben Linost Apollón fiának mondja (*Ecl.* 4.56).

Thamyras személye egy újabb kérdést is felvet. A hozzá kötődő legnevezetesebb mítosz a Múzsákkal való versengését, megvakítását és az istennőktől kapott adománya visszavételét meséli el,⁵¹ erről azonban nehéz elképzelni, hogy kellő alapot nyújthatott volna bárki számára is, hogy a 'hybris' bűnébe eső énekest legnagyobbak közé sorolja. Thamyras különleges presztízse máshonnan kellett, hogy eredjen. De honnan? Alighanem a hagyományosan neki tulajdonított zenei újításokból (mint amilyen például egy sajátos alakú kithara használata),⁵² valamint a neve alatt elterjedő himnuszok és dallamok különleges vonzerejéből – ahogy ezt épp Platón két hivatkozása is tanúsítja. A *Törvényekben* mint a magával ragadó költészet csúcsára hivatkozik Thamyras és Orpheus himnuszaira,⁵³ az *Ál-*

ἀπάντων Ὀρφέα, εἴτα δὲ Λίνον κᾶπειτα Μουσαῖον ἀμφὶ τὰ Τρωϊκὰ γενομένους ἢ μικρῷ πρόσθεν ἡκμακέναι φασίν. Origenés (185–253) szintén együtt említi ezt a hármaszt, de ezúttal preszokratikus filozófusok és bölcssek társaságában (*Contra Celsum* 1.16): Λίνον δὲ καὶ Μουσαῖον καὶ Ὀρφέα καὶ τὸν Φερεκύδην καὶ καὶ τὸν Πέρσην Ζωροάστρην καὶ Πυθαγόραν. Nazianzi Gergely (329–390) az öt költő mellett hatodiknak Hermést is megemlíti, sőt hetediknek a Sibyllát is (*Carm. quae spect. ad al.* 1570.1–8): Ὀρφεὺς θήρας ἄγιοι, Πέρση δ' Ἀσκραῖος ἀεῖδοι / Ἡσίοδος, Τροίην δὲ καὶ ἄλγεα κλεινὸς Ὅμηρος. / Μουσαῖός τε Λίνος τε θεῶν ἅπο μέτρα φέροειν, / Οἳ ῥα παλαιοτάτησιν ἐπικλέες εἰσὶν αἰοδαῖς. / Ἑρμῆς ὁ τρισάριστος ἑμοῖς ἐπέεσσιν ἄρηγοι, / Οὐδ' ἐθέλων, σταυρὸν δὲ σέβοι μέτροισι Σίβυλλα, / Τῆς μεγάλης θεότητος ἐλαυνόμενοι βελέεσσιν. Lactantius (240–317) Orpheus mellett Homérosnak és Hésiodosnak az Egyistenről tett kijelentéseit tekinti át (közülük egyedül Hésiodos ihletettségét vonja kétségbe), majd két római költővel folytatja: Vergiliusszal és Ovidiuszal, akik mindketten pozitív értékelést kapnak – alighanem ez a hely az, amelyik döntően befolyásolhatta Ficinót abban, hogy a két római költőt is a Múzsák által ihletett vatesek közé vegye. Ágoston (354–430), aki határozottan tagadja, hogy a teológus költőknek valódi tudásuk lett volna az Egy Igaz Istenről (*De civ. dei* 18.14 és 18.37), a három mitikus költőt sorolja közéjük (18.14): „poetae, qui etiam theologi” *dicerentur, quoniam de diis carmina faciebant, ... Orpheus, Musaeus, Linus.* Az Orpheus-Musaio-Linos legendás hármas együtt szerepel később Boethiusnál, majd feltűnik Petrarcanál (*Invect. contra medicum* 71–72), valamint Boccacciónál (*Geneal. deor. gent.* 14.8 és 15.8) is, majd átveszi Salutati is, akik mind úgy hivatkoznak rájuk mint első költőkre, akik istenek dicséretét zengték (*De laboribus Herc.* 1.1). A humanista szerzők átvételeihez lásd TRINKAUS, Charles, *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought, 2 volumes*, London, 1970, 696 és EBELING, Florian, *The Secret History of Hermes Trismegistus, Hermetism from Ancient to Modern Times*, Ithaca, London, 2007, 63. Az újplatonikusok közül említést érdemel Iamblichos is, aki egy Linosnak tulajdonított műből idéz (*De vita Pyth.* 28.139), illetve elismerően nyilatkozik róla (*Theol. ar.* 67).

⁵¹ Hom. *Il.* 2.595–600, lásd még Eur. *Rhésos* 924–925 és Plut. *De mus.* 1132B–C.

⁵² Először 5. századi vázázépeken jelenik meg, lásd WEST, Martin L., *Ancient Greek Music*, Oxford, 1992, 55.

⁵³ „Senki se merészeljen költői műveket énekelni, ... még ha edesebbek lennének Thamyras és Orpheus himnuszainál is” (829 c–d), lásd még *Ión* 533b–t is.

te a zenei életformát élő ember archetípusaként, akinek a lelke az újjászületéskor egy ennek megfelelő állat, a csalogány életét választotta következő életére.⁵⁴ Mint láttuk, Ér mítosza volt a kiindulópontja a szférák zenéjéről szóló elképzelésnek is, a Thamyrasra való egyébként is elismerő hivatkozás így hatványozottan növelhette a thrák énekes jelentőségét Ficino szemében, és így nagyon valószínűnek tűnik, hogy közvetlenül ennek a szöveghelynek hatására válogatta be a tíz ihletett vates közé.

Platónnak – a Naldi által ötödik helyre sorolt – Pindaros iránti lelkesedése különösen a thébai kardalköltő korabeli megítéléséhez viszonyítva feltűnő: Platón az uralkodó ízléssel szembefordulva nyúl vissza többször is a 4. század első harmadában hírnevéből és elevenségéből már sokat vesztő műfaj képviselőjéhez.⁵⁵

Az eddigi költőkkel szemben Sapphót mindössze egyetlen egyszer említi Platón a dialógusaiban, ekkor viszont nagyon hangsúlyos helyen: a *Phaidros*-ban hivatkozik rá mint olyan költőre, akinek a költészete az isteni ihletésű szerelmi örület valódi tapasztalatát tükrözi vissza, s ilyen értelemben kétszeresen „szent örületben” fogant (235c). A lesbosi költőnő iránti csodálatát tanúsította azonban az utókor szemében egy Platón neve alatt hagyományozott és a 15. században hitelesnek tekintett epigramma is. Ebben az epigrammában, amely majdnem olyan nagy hatással volt Sapphó megítélésére, mint a *Phaidros*-részlet, „Platón” a tizedik Múzsának kiáltja ki Sapphót.⁵⁶ Nagyon valószínűnek tűnik, hogy pontosan a „tizedik Múza” motívuma adta Naldinak is az ötletet, hogy az utolsó, tizedik helyen említse Sapphót a vatesek között, és vele zárja le csattanószerűen csoportjukat.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy Ficino tízes kánonját nem volna indokolt szükségzerűnek és kizárólag csak ebben az összetételben elképzelhetőnek neveznünk. Platón pozitív megjegyzései alapján elvben mások is felkerülhettek volna a listára: leginkább Simónidés és Stésichoros, de Anakreón, Ibykos vagy mások is.⁵⁷ Abban, hogy kit válogatott be a Platón által megbecsült görög költők közül a nyolc helyre, és kiket hagyott ki, érzésünk szerint is valóban szerepet kaphatott némi esetlegesség és szubjektivitás. Ha pusztán Platón műveit vesszük alapul, akkor Orpheus, Musaios, Homéros és Hésiodos helye megkérdőjelezhetetlennek

⁵⁴ „láta Thamyrasz lelkét, amely a csalogány életét választotta” (*Resp.* 620b, Steiger Kornél ford. [17. j.]).

⁵⁵ A legfontosabb idézetek: *Menón* 81b (a lélek születés előtti életéről), *Gorg.* 484b (a *nomos*-ról), *Theait.* 173e (a filozófusról), *Euthyd.* 304b, lásd DES PLACES, Édouard, *Pindare et Platon*, Paris, 1949, 169–186 és VICAIRE 1960, i. m. [46. j.], 139–148. A Pindaros iránti rokonszenv az idézetek számában is kifejeződik; Homéros és Hésiodos után tőle idéz a leggyakrabban Platón.

⁵⁶ *AP* 9.506.

⁵⁷ Platón és a költészet viszonyáról lásd VICAIRE 1960, i. m. [46. j.], NIGHTINGALE, A. W., *Genres in Dialogue, Plato and the Construct of Philosophy*, Cambridge, 1995 és *Plato and the Poets*, szerk. Destrée, Pierre, Herrmann, Fritz Gregor, Leiden, Boston, 2011, az idézetekről (1951), TARRANT, Dorothy, *Plato's Use of Quotations and Other Illustrative Material = Classical Quarterly*, (1)1951, 60 sk.

mondható. Pindaros és Sapphó pozíciója egy fokkal kevésbé tűnik biztosnak, de az ő beválogatásuk is teljesen érthető néhány Platón-megjegyzés alapján. Hasonló mondható el Thamyrasról is. Vergiliusnak és Ovidiusnak a szent vatesek közé történő felvételét nyilvánvalóan nem a platóni ízlésítélet indokolja, hanem attól a még a 15. században is meghatározó jelentőségű értelmezői hagyománytól kell eredeztetnünk, amely a platóni filozófiával és kereszténységgel összhangba hozta életművük egy-egy elemét. Linus esetében Vergilius szava lehetett döntő, amit több egyházatya is igazolt.

Ami pedig az egyes költők és a Múzsák párba állítását illeti, az esetek egy részében befolyásolhatta döntését (és talán még a költők kiválasztását is), hogy mit őrzött meg ezzel kapcsolatban az ókori irodalmi emlékezet és életrajzi hagyomány, valamint maguk a kiválasztott költők.⁵⁸

Azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy maga Ficino sem rögzítette véglegesen sem az ősi bölcssek, sem az ősi költők listáját. Az előbbieket esetében változtat a tagokon, míg az utóbbiakról nem állít ugyan össze hasonló csoportot, de egyéb írásaiban más költőket is az ihletett vatesek között említ.⁵⁹ Még tanulságo-

⁵⁸ Az esetek mintegy felében valószínűsíthető, hogy Ficino ismerte és figyelembe vette ezt a fajta hagyományt. Orpheus és Kalliope szoros kapcsolatát Vergilius tanúsíthatta számára, aki a Múzsák fiának mondja a költőt (*Ecl.* 4.56–57). Ugyanez a hely lehetett Ficino legfontosabb forrása arra, hogy Linos meg Apollón fia: *Orphei Calliopea* (sc. mater est), *Lino formosus Apollo* (sc. pater est). Musaios kötődését Uraniához arra alapozhatta, hogy a hagyomány egy csillagászati tankölteményt tulajdonított neki, Diogenész Laertios például így ír erről (1.3.4): *παρὰ μὲν Ἀθηναίοις γέγονε Μουσαῖος, παρὰ δὲ Θηβαίοις Λίνος. καὶ τὸν μὲν Εὐμόλπου παῖδά φασι, ποιῆσαι δὲ Θεογονίαν καὶ Σφαῖραν πρῶτον* (vö. még Hyginus, *Astronomica* 2.13.4, 2.21.2, Plinius *NH* 21.145, 25.12). Homéros olyan alapon áll közel Kleióhoz, hogy nála fogalmazódik meg először, hogy az énekmondó „férfiak hírért” (*κλέα ἀνδρῶν*) énekli meg, bár ókori forrás nem köti őt kifejezetten ehhez a Múzsához. Polyhymnia kapcsolata a himnusz-költő Pindaroszhoz elsőre kézenfekvőnek tűnhet (lásd pl. Diodorus Siculus 4.7.4: *Πολύμνιαν δ' ἀπὸ τοῦ διὰ πολλῆς ὑμνήσεως ἐπιφανεῖς κατασκευάζειν τοὺς διὰ τῶν ποιημάτων ἀπαθανατιζομένους τῇ δόξῃ*), de úgy tűnik, Ficino nemcsak másképp nevezi az istennőt (Polimnia), de más etimológiával is érti a nevét (sokra emlékező). Az ő társításuk tehát másféle (számomra nem ismert) logikával történhetett. Sapphó kapcsolata Eratóval nem szorult magyarázatra. Thamirásról egy félreeső Euripidész-scholion tudja úgy, hogy Melpomené fia (*schol.* *Rhes.* 347), de ezt aligha ismerte Ficino. Thamirast inkább megvakulása és a vakító Nap hozhatta kapcsolatba Melpomenével (de hogy pontosan miért, az nem világos számomra). Terpsichoré és Hésiodosz társítása különösen annak fényében váratlan, hogy Vergilius kifejezetten Thaliához köti a boiótiai költőt (*Ecl.* 6.2). Vergilius azonban a maga Múzsáját is *Thaleának* nevezi (*Ecl.* 6.2), így őket minden bizonnyal e hely alapján kapcsolta össze Ficino. Ezek után hiába érezte Thaliát Ovidius is magáénak (*Tr.* 4.10.56, *Ars am.* 1.264, *Tr.* 5.9.31), az istennő már „foglalt” volt; Vergilius korábbi választását Ficino előnyben részesíthette. Euterpéről nem beszél bensőséges, személyes hangon Ovidius; Ficino két okból találhatta mégis hozzáillőnek Ovidiust: a hagyomány Euterpének adta az aulost, az elégia kísérelő hangszerét, másrészt beszélő neve is kínálta a társítást az ovidiusi költészettel.

⁵⁹ Például *Pietro Divitió*nak írt levelében (az 1567-es kiadás 926. lapján) azon költők között, akik egyaránt a szerelmi és költői ’furor’ hatása alatt álltak, elég meglepő módon Kallimachost is megnevezi (bár Pindaros említése is váratlan): „Iam vero de amore quidem atque poesi quaestio

sabb számunkra az a lista, amelyen a kereszténység előtti bölcsek, bölcselők és költők Mózes és Dávid mellé sorakoznak föl mint az istenhez szóló legalapvetőbb beszédforma, a 'religiosa carmina' (himnuszköltészet) ihletett képviselői:⁶⁰ „mitte precor, amice, mortales et quando quidem adspirante Deo canis, cane Deum. Quod quidem non Moses solum et David caeterique Hebraeorum Prophetæ, verum etiam Zoroaster, Linus, Orpheus, Museus, Mosæus, Empedocles, Parmenides, Heraclitus, Xenophanes, manifeste nos religiosis carminibus suis admonuerunt”. Ez a felsorolás nem csak arra világít rá, hogy az ősi vatesek és bölcsek körét maga Ficino is rugalmasan, mindig az adott összefüggéseknek megfelelően határozza meg, hanem azt is, hogy a két csoport között nincs átléphetetlen határ, és – miként Naldi versében – összekapcsolódhat egymással.⁶¹

Landino listája

Ezen a ponton kell megemlítenünk egy másik humanistától származó felsorolást is, amelyik Naldi listájának legközelebbi rokona, vagy még inkább „testvére”. A legközelebbi, mert éppúgy érződik rajta Ficino *Ión*-prooimionjának hatása, mint Naldién, akár a listát kísérő magyarázatot, akár magát a válogatást nézzük, és legközelebbi abban az értelemben is, hogy térben és időben is a közvetlen közelében keletkezett. Cristoforo Landino 1488 márciusán keltezett ajánlásáról van szó, melyet az ifjú Pietro di Lorenzo de' Medicinek írt Vergilius-értelmezései elé.⁶² Ebben Landino először az *Ión* alapján ad leírást a 'furor poeticus'-ról, majd – Ficino bevezetésének gondolatmenetét követve – rátér az *Allamban* olvasható, szférák zenéjéről szóló elképzelésre: „Oriri enim poeticum furorem a Musis iam pridem docuit Plato: nam hic ostendit, qui sine Musarum sancto furore ad fores poeticas accessit, ratus fortasse humano aliquo artificio in poetam egregium se evadere posse, ipsum sese decipere, ac tota via aberrantem, inanem omnino cum sua poesi reddi; verum caelesti illo spiritu percitum, eos canere versus, quos paulo post ab huiuscemodi furore desertus vix intelligat. Musas autem ipsas nihil aliud quam caelestes cantus intelligunt. Quamobrem Musis, idest caelestibus numinibus ac cantibus, divini illi viri concitati ad eorum imitationem poeticos numeros meditantur ac fingunt. Plato enim in libro de republica cum celerrimam illam sphaerarum volubilitatem describeret: singulas Syrenas singulis orbibus

non admodum difficilis esse videtur. Nam Homerum Pindarum Callimacum (sic) Sapphon Maronem poetico simul amatorioque instinctu percitos fuisse non dubitamus”, lásd CHASTEL 2001, i. m. [17. j.], 246.

⁶⁰ Az isteni ihletésűnek nevezett költő barátjához, Braccesihez írt, 1476-os keltezésű levelében (1.170), *The Letters of Marsilio Ficino*, 7 vols., szerk. és ford. Language Department of the School of Economic Science, London, 1. vol., London, Shephard, Walwyn, 1975.

⁶¹ Jelen esetben az a közös bennük, hogy mindnyájan énekelt verssel fordultak az istenhez.

⁶² *In P. Virgilii interpretationes prohemium ad Petrum Medicen Magni Laurentii Filium.*

insidere dixit motum sperarum, quae assiduo canto deo gloriam exhibent significans: eum seirein deo canere sit”.

Landino abban is követi Ficinót, hogy a Múzsák zenéjét Iuppitertől eredezteti, sőt még az ezt alátámasztó vergiliusi sort is pontosan ugyanúgy beidézi: „Poesis igitur a divino furore, furor a Musis, Musae denique a Iove sunt; Iovem autem mundi animam, qua cuncta moventur, esse volunt. Hinc iure Maro «A Iove principium, Musae» dixit, «Iovis omnia plena»”.⁶³ A Naldi-féle kánonnal való párhuzam szempontjából azonban még érdekesebb, hogy Landino szintén felsorol néhányat a „valódi költők” közül (akik Landino szerint azt bizonyítják műveikkel, hogy az istenség jóvoltából valamennyi mesterséghez értettek), azt a hármat, akiket Landino, ahogy ezt más forrásból tudjuk,⁶⁴ a legrégebbinek tartott: „veri vero poetae, qualem affirmat Homerum fuisse, Hesiodum et Pindarum, in suo carmine multa ponunt, quae indicant illos omnes doctrinas nosse.” Majd amikor annak kifejtésére tér rá, hogy miért a költőkkel kezdődik az irodalom, a jól ismert tétel kifejtése után (Isten először költőkre bízta titkait) felsorolja az ősi teológia képviselőit. A nyilvánvalóan nem teljesnek szánt, kissé hevenyészett felsorolás feltűnő hasonlóságot mutat mind Ficinó, mind Naldi listájával, főleg ha az előbbieket első hét tagját nézzük: Landino Hermést, Orpheust, Linost, Musaiost és Homérost emeli ki a régi teológia képviselői közül (a korábban említett Hésiodos és Pindaros nevét ezúttal már nem ismétli meg), míg az új teológia költőinek sorát Dávid királlyal kezdi (aki az *Ión*-prooimionból kimarad, de szerepel a Braccesi-levélben):⁶⁵

Neque enim alius est magnus verusque poeta quam theologus. ... Duplex enim theologia est. Altera quam priscam vocant, cuius divinus ille vir Mercurius cognomine Trismegistus primus fontem aperuit. Altera nostra est, ... In prisca igitur nonne Orpheus ita versatur, ut multa de deo, multa de angelis, multa de incorporeis mentibus, multa de humanis animis describat. ... Eadem pene Linum ac Musaeum cecinisse ex iis quae de utroque ab aliis scripta vidimus, credendum iudico. Nam Homerum si eos qui ab eo scripti sunt hymnos diligenter legamus, si etiam quae de Ulyxe fabulatur ita intueamur, ut quae sub

⁶³ Landino egyszerűsíti a hierarchikus sort, mert Apollónt, a „világ értelmét” kiiktatja a lánco-latból, és helyette Iuppitert illeti ezzel a megnevezéssel. Landino még néhány más részletben is eltér Ficinótól (például a szirének értelmezésében), de erre a kérdésre most nem térek ki. Landino ’furor’-koncepciójáról lásd LENTZEN, Manfred, *Cristoforo Landinos Antrittsvorlesung im Studio Fiorentino, Einleitung und Edition = Romanische Forschungen* (81)1969, 60–88 és HUSS, Bernhard, *La teoria del furor poeticus come arma dottrinaia: Ficino, Landino e il Cinquecento = La Poética Renaixentista a Europa: Una recreació del llegat clàssic*, Poètiques, 2., Barcelona, 2011, 19–43.

⁶⁴ Lásd az 57. jegyzetet.

⁶⁵ Landino ajánlása és Naldi könyvtárleírása közötti szoros kapcsolatot külön érdekessé teszi, hogy a Piero de’Medicinek készült díszkódexet (Plut. 53.37) szintén Attavante illuminálta, ráadásul a Naldi-kódex stilizált növényi mintáira hasonló motívumok felhasználásával. A képi és gondolati hasonlóság alapján talán nem indokolatlan akár két „testvér-kódexről” is beszélni.

figmentis latent in lucem eruamus, nonne in eadem theologia admirabimur? ... In nostra vero theologia ... rex David psalmos suos elegantissimis versibus divino afflatus furore ita descripsit, ut quaecumque de deo, de angelis, de animis sentiunt christiani, in illis complexus sit.

3. táblázat

Ficino, <i>Ión-prooemium</i>	Naldi, <i>De laudibus</i>	Landino, <i>Prooem. In Vergilium</i>
–	Hermés Trismegistos	Hermés Trismegistos
Orpheus	Orpheus	Orpheus
Linos		Linos
Musaíos	Musaíos	Musaíos
Homéros	Homéros	Homéros
Pindaros	Pindaros	Pindaros
Sapphó	Hésiodos	Hésiodos
Thamyras	Nikandros	
Hésiodos	Theokritos	
	Alkaios	
	Sapphó	
Vergilius	Vergilius	Vergilius
Ovidius	Ovidius	

Hiányozni csak Thamyras és Sapphó hiányzik a Ficino által említett költők közül, akit viszont hozzájuk vesz Landino, az pontosan az a Hermés, akit Naldi is bevett a maga katalógusába, éspedig éppúgy az első helyen, mint Landino. Landino abban is megegyezik Naldival, hogy ő sem felelteti meg az egyes költőket sem az egyes Múzsáknak, sem az egyes bolygóknak, bár érdekes módon Dante költészetét úgy méltatja (alighanem Ficino fejtegetéseinek hatására), hogy az a teljes világegyetemet, s köztük valamennyi égitestet és valamennyi szférát ábrázolja.⁶⁶ (Az egyéb részletekben megmutatkozó hasonlóságokra majd az egyes költők kapcsán fogok még kitérni.)

⁶⁶ „Descendit ad inferos, e quorum fundo ad aliud hemispermium emergit; inde ad superos paulatim ascendens, quaecunque in Lunae, quaecunque in Mercurii, quaecunque in Veneris sit orbibus demonstrat. Ambitum deinde Solis ingressus illiusque magnitudinem ac aeternam lucem admiratur; non ardorem Martis, non humano generi salutarem Iovis contemperiem tacet; frigidi post haec Saturni, etsi eum multis in rebus noxium esse mathematici doceant. ... Penetrat tandem ad supremas caelestium sedes et ad Dei thronum.” (Landino még Iuppiter és Saturnus asztrológiai jellemzését is átveszi.)

Műfaji előzmények: könyvtárdicséret és költő-enkómion

Végül meg kell említenünk egy korabeli verstípust, valamint egy konkrét verset is, melyek műfaji szempontból tekinthetők a Naldi-féle könyvtárleírás közvetlen előzményének. Az utóbbi vers annyira közel áll Naldi költeményéhez, hogy az is elképzelhetőnek tűnik, hogy magát az ötletet adta számára, hogy Mátyás könyvtárának enkómionját, királyi személyéhez illő méreteket alkalmazva, megírja. Tudomásom szerint kifejezetten könyvtárat dicsőítő vers ugyanis mástól nem született korábban, mégha a téma mellékmotívumként előfordult már más költeményben is, ahogy ezt például Sidonius Apollinaris versében is láttuk. A szóban forgó előzmény Alberto Avogadro mindössze 15 soros verse, amellyel a Cosimo de' Medici tulajdonában lévő (és később Ficino rendelkezésére bocsátott) Villa di Careggi könyvtárszobáját írja le.

Digna suis fiat bibliotheca libris,
Fulgeat in primis aurato marmore porta,
Sit celata meo dextraque laeva modo,
Sederit aurato cum pectine Phoebus in altum
Plectra movens, quae cum cogitur ire lapis.
Et circum poteris turbam vidisse verendam
Ludere atque ad sonitum gramine ferre pedem,
Gramina Calliope magna comitante Marone
Calcat prima, pedes sed movet ore gravi.
Naso celer pedibus, vel fors lasciva Thalia
Cogit, agit motu mollia crura levi.
Dira canens maestro Senecam Melpomene vultu
Increpat ad choream quod negat ire Dei,
Atque alii quos nunc longum narrare fuisset
Dicentur tunc cum venerit hora rei.⁶⁷

A leírás a könyvtárt díszítő márványszobrokat mutatja be, melyek Apollónt ábrázolják a kilenc Múzsával, valamint az egyes Múzsákhoz kötődő műfajok egy-egy emblematikus képviselőjével. Kalliopét Vergilius kíséri az eposz metru-

⁶⁷ A ma szinte teljesen ismeretlennek számító Alberto Avogadro (? – 1465) verse, amely a fiesolei apátság jóval részletesebb leírásához (*Singularis descriptio Abatiae Fesulanae canonico-rum regularium divi Augustini*) kapcsolódik, egy 18. századi antológiában jelent meg először (Io. Lamius, *Deliciae Eruditorum*, XII, Florentiae 1742, 117–149). Művészettörténeti forrásértékét GOMBRICH, Ernst H. fedezte föl (*Alberto Avogadro's descriptions of the Badia of Fiesole and of the villa of Careggi = Italia Medievale e Umanistica* [5]1962, 217–229), bár felfedezése nem sok visszhangot váltott ki, vö. JURDJEVIC, Mark, *Civic Humanism and the Rise of the Medici = Renaissance Quarterly*, (52)1999, 1013 és GIANNETTO, Raffaella, Fabiani, *Medici Gardens, From Making to Design*, Pennsylvania, 2008, 43–44. A műveket egy sok hibával másolt firenzei kézirat őrizte meg (Plut. 34.46, 28°).

mához illő méltóságteljes lépésekkel, Ovidius (mint komédiáíró?) a játékos Thalia mellé szegődik, a tragikus Seneca mellett pedig Melpomené jelenik meg. Avogadro ezen a ponton félbeszakítja a felsorolást, és sajnos nem kapunk több felvilágosítást arról, kit kivel társított a továbbiakban a Villa di Careggi szobra-sza. Egy biztos, ez a szándékosan töredékesnek megírt ekphrasis-töredék egyértelműen dokumentálja, hogy az Apolló és Múzsák, illetve költők alkotta párok tízes kánonja már 1465 előtt szerephez jutott Firenzében a könyvtár szellemi terének tagolásában. Minthogy sem Avogadro versét, sem a szoborcsoportot nem tudjuk datálni, nehéz bármit is megállapítani arról, milyen viszonyban vannak Ficino fejtegetéseivel. Avogadro leírásában mindenesetre nem tükröződik a ficinói újplatonikus szemlélet, és a köztük meglévő egy generációnyi különbség is inkább azt valószínűsíti, hogy a könyvtár szobrai hathattak Ficinóra (ha egyáltalán volt közöttük hatás), mintsem fordítva: Ficino fejtegetései a képzőművészeti programra.

Avogadro verse arra az érdekes interakcióra is rávilágít, amely a korabeli könyvtárak kapcsán szöveg és tárgy között különösen gyakran megfigyelhető. Az ő leírása, mint láttuk, elsődlegesen műtárgyakat mutat be, maguk a műtárgyak pedig költőket ábrázolnak Múzsák társaságában. A költők ábrázolása tehát – ha Naldiével hasonlítjuk össze – áttétellel, közvetett módon valósul meg. Ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy az a bizonyos dinamikus és dramatizált leírás, amelyet Naldi kapcsán a fejezet elején emlegettünk, épp ilyen jellegű képzőművészeti ábrázolások hatásának is betudható (akár közvetlenül, akár Avogadro-féle irodalmi közvetítéssel hatottak).⁶⁸ Jól ismert ugyanis, hogy könyvtárak falait vagy belső tereit gyakran díszítették auktorok és/vagy Múzsák képmásaival.⁶⁹ S ha a Naldi-féle tízes kánon tágabb kontextusát akarjuk meghatározni, ezektől az ábrázolásoktól nem lehet eltekinteni. Akár az írott szövegből indulunk, akár a képekből és más műalkotásokból, mindenütt azt tapasztalhatjuk, hogy a két médium kölcsönösen reflektál egymásra, és egymással kölcsönös párbeszédet foly-

⁶⁸ Talán WILSON is ez vezethette félre, amikor úgy értelmezte Naldi egész költeményét, hogy nem könyveket, hanem csupán festményeket ír le. WILSON, Nigel G., *Some lost Greek authors II. = Greek, Roman, and Byzantine Studies* (16)1975, 98.

⁶⁹ Múzsákat ábrázoló képciklusok a következő könyvtárak díszítésében kaptak szerepet: Vatikán (Guarino 1447-ben Parentucellihez írt levele alapján, majd Raffaellónak az 1500-as évek elején festett *Parnasszusán*), Ferrara (Belfiore-palota, Leonello d'Este, 1452), Rimini (1456) Francesco II Gonzaga Mantua környéki villája (1491–1496), Federico da Montefeltro urbinói studiólójában híres alkotók, köztük költők képmásai, a gubbiói könyvtárban pedig a hét szabad művészet allegorikus ábrázolásai díszítették a falakat, lásd LIEBENWEIN, Wolfgang, *Studiolo. Storia e tipologia di uno spazio culturale*, Ferrara, Modena, 2005 = *Studiolo, Die Entstehung eines Raumtyps und seine Entwicklung bis um 1600*, Berlin, 1977, 92–102, 122–142; BAXANDALL, Michael, *Guarino, Pisanello and Manuel Chrysoloras = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, (28)1965, 183–204; EÖRSI Anna, *Médeiától a Szereteten át Terpsikhóréig. Újabb megjegyzések a Belfiore kastély studiólójának műsaábrázolásaihoz = Művészettörténeti Értesítő*, (53)2004, 46–47; KING, Catherine, *Mnemosyne and Calliope in the 'Chapel of the Muses', San Francesco, Rimini = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (51)1988, 187.

tatva öntik szavakba, illetve képekbe a könyvtár funkcióit. Avogadro azt mutatja be szöveggel, hogyan ábrázolják szobrok azokat a költőket, akiknek a szövegeit a könyvtár őrzi (éspedig feltételezhetően olyan díszkódexekben, amelyek az illető auktor képmását is tartalmazzák, bár erre már nem tér ki Avogadro). Naldi látványszerűen számol be az egyes könyvek és szerzők könyvtárba való érkezéséről, egy olyan versben, amely a szöveget hordozó kódex révén maga is a könyvtárban foglal helyet, az auktorok pedig hozzájuk illő „múzsai” környezetbe kerülnek. Mert bár arról nem tudunk, hogy a budai könyvtár falait is Múzsák díszítették volna, a vers világán belül a könyvtár a Múzsák otthona. A negyedik könyv fő témája annak a két kútnak a felállítása, amellyel Mátyás otthont ad palotájában a Múzsáknak, maga a könyvtár pedig egyfajta Apollón-szentélyként funkcionál.⁷⁰

Végül, röviden utalnunk kell a költődicséret egy sajátos típusára, amelyik Petrarca *Laurea occidens* című darabjával veszi kezdetét, a 15. század utolsó évtizedeiben válik különösen kedvelté, és Poliziano *Nutricia* című művében teljesedik ki.⁷¹ Ez a verstípus erősen irodalomtörténeti indíttatású, mely nem csupán tisztelegni kíván a példaképül és modellnek választott költőelődök előtt, hanem különféle irodalmi hagyományokban elfoglalt helyüket, valamint poétikai jelentőségüket is igyekszik meghatározni, kifejtetni. A közülük kiemelkedő *Nutricia*, amely lényegében egyidőben született a *De laudibusszal* és első példányát szintén Mátyás kaphatta meg szerzőjétől, különösen közel áll Naldi művéhez. Az ókori források gondos összegyűjtésével (olykor kritikai feldolgozásával) megalapozott munka elsőként nyújt hatalmas panorámaképet az ókori költészet világáról, és láttatja folyamatnak az irodalmat (lásd 168–169). A római költők műveiben felfedezi a görög elődöket, a görög elődökben meglátja a római követőt. A nagy nevek mellé odateszi az elfeledett kicsiket, akik közül a nagyok kiemelkedtek. A „folyamat” tehát alkotók közötti kapcsolatokat jelent, nem elvont tendenciát, s főleg nem világos irányú fejlődést, mely „nagy narratívába” foglalható egybe. Poliziano még az időrendet is csak egy-egy műfajon belül, s főleg az egyes költők egymáshoz való viszonyában tartja fontosnak, ezen túlmenően nem igazodik hozzá. Még számarvezetőnek sem használja, hogy azt alapul véve könnyebben haladhasson az egyes műfajok bemutatásával.

⁷⁰ Egyszerre hasonlóan és másképp, mint Federico Montefeltro urbinói studiólója, melyhez két szentély kapcsolódott, a következő felirattal: „Bina vides parvo discrimine iuncta sacella:/ altera pars musis, altera sacra deo est.”

⁷¹ GODMAN, Peter, *Poliziano's Poetics = Interpres*, (13)1993, 110–209; KLECKER, Elisabeth, *Dichtung über Dichtung*, Wiener Studien, Beiheft 20, Wien, 1994. A versekkel áll közeli rokonságban még Bartolommeo Fonzio 1490 nyara és 1492 áprilisa között keletkezett prózai műve, a *De poetice*, az első reneszánsz poétika, amely egyaránt tartalmaz elméleti és irodalomtörténeti fejtegetéseket (Fonzio voltaképp logikusan lép tovább – a dicsérő hangnem mellőzésével – az elemző próza irányába). A rokonságot az is bizonyítja, hogy Fonzio Polizianóval folytatott polémia és rivalizálás részeként írta meg dialógusát, lásd GODMAN 1993, i. m., 77–79, valamint GREENFIELD 1981, i. m. [23. j.], 257. Fonzio részben korábban megírt évnvtő beszédeire (‘praelusio’) támaszkodik írásában, amelyekkel egy-egy irodalmi műfaj jelentőségét méltatta. Ezek mindegyikét megküldte Mátyásnak, s valószínűleg poétikáját is megküldte volna neki, ha még életben lett volna.

Ehelyett önkényesen ugrál az időben hol előre, hol vissza, saját ízlése szerint, asszociációinak és az éppen felmerülő témák csábításának engedve. A részleteket illetően tehát Poliziano és Naldi irodalmi körképe jelentősen különbözik egymástól, de azért érdemes tudnunk, hogy a Ficino által tíz vates közül egyedül Linost nem említi meg a *Nutriciában*, a többinek mind helyet biztosít. Az átfedés tehát nagyon jelentős, Hermést leszámítva teljes.⁷²

4. táblázat

Ficino, <i>Ión-prooemium</i>	Poliziano, <i>Nutricia</i>	Naldi, <i>De laudibus</i>	Landino, <i>Prooem. In Vergilium</i>
–	–	Hermés Trismegistos	Hermés Trismegistos
Orpheus	Orpheus (285–317)	Orpheus	Orpheus
Linus	Musaioi (318–320)		Linus
Musaioi	Thamyra (328–336)	Musaioi	Musaioi
Homéros	Homéros (339–345)	Homéros	Homéros
Pindaros	Vergilius (346–352)	Pindaros	Pindaros
Sapphó	Hésiodos (376–396)	Hésiodos	Hésiodos
Thamyra	Nikandros (413–419)	Nikandros	
Hésiodos	Ovidius (434–453)	Theokritos	
	Pindaros (558–584)	Alkaios	
	Alkaios (593–597)	Sapphó	
Vergilius	Sapphó (619–630)	Vergilius	Vergilius
Ovidius		Ovidius	

Az átfogó kép megrajzolására irányuló szándék azonban mindenképp közös bennük, ahogy az sem lehet véletlen, hogy ez a költői-filológusi elképzelés találkozott a nagyszabású könyvtárépítő tervekkel. A firenzei humanistákat (Fonziót, Polizianót, Landinót és Naldit egyaránt) ebben az időszakban láthatólag különösen foglalkoztatta az összkép kérdése: hogyan térképezhető föl az ókori irodalom, illetve költészet egésze. Ugyanakkor ugyanez az időszak az, amikor felgyorsul az enciklopédikus teljességre törekvő, s egyúttal reprezentatív jellegű uralkodói könyvtárak fejlődése. A kétféle törekvés Ugoletto közvetítésével találkozott. Ennek is lett köszönhető, hogy két nagy lélegzetű, irodalomtörténeti költemény (*Nutricia* és *De laudibus*) is megszületett az egyik legambiciózusabb és célját látványos ütemben megvalósító könyvtár ösztönző hatására.

⁷² Poliziano többé-kevésbé teljességre törekedett, legalább is az általa számba vett költők köre jóval szélesebb, mint a Naldi által a diszhelyre kiválasztott tízes csoport, fontos azonban hozzáténnünk, hogy Mátyás könyvtára szintén teljes körű gyűjtemény igényével lépett föl. Poliziano katalógusáról, lásd SÉRIS, Emilie, *Les Étoiles de Némésis : la rhétorique de la mémoire dans la poésie d'Ange Politien (1454–1494)*, Paris, 2006, 323–380.

Annak, hogy Naldi könyvtárleírásában kissé háttérbe szorul a 'furor'-elmélet, a második és harmadik könyv viszonylag elméletmentes jellege is az oka. Naldi ugyanis alapvetően a tiszteletadás helyszínéként határozza meg a könyvtárat: a tulajdonos, a könyvek értő gyűjtője és méltó olvasója tiszteletét mutatja ki (a visszatérő kulcsszó a 'honos') az egyes alkotók szellemi teljesítménye előtt, s eddig kivívott hírnevüket ('fama') műveik fizikai értelemben is vett megbecsülésével az utókor számára továbbörökíti (lásd 163.). Naldi talán nem akarta a tulajdonos és az alkotók személyes kapcsolatát hangsúlyozó gondolatoktól költészetelméleti fejtegetésekkel elvonni az olvasó figyelmét. Ehelyett mindvégig az egyes szerzők vendégül látásának és fogadásának szertartásos pillanatát állítja az egyes ismertetések középpontjába, ahogy erre már utaltam. A tiszteletadás aktusa során a különleges teljesítménye alapján híressé vált alkotókat Mátyás, a könyv tulajdonosa és olvasója méltó tiszteletben részesítve fogadja, és a műveket könyvtárában elhelyezve segít évezredes hírnevük megőrzésében. Így kerülnek a legkiválóbbak föl a magasba emelt hármas polcok valamelyikére, az ég közelébe, arannyal átszőtt bíborfüggöny mögé, míg a kevésbé híresek a lenti szekrényekben kapnak helyet. Ennek az elsődlegesen személyekre irányuló figyelemnek tudható be az is, hogy az egyes szerzők közötti kapcsolatokról, sorrendjükről és egymásra hatásairól viszonylag kevés szó esik, és viszonylag szűk tér nyílik az egyes szerzők közötti összefüggések taglalására, különféle irodalomtörténeti vonatkok megrajzolására vagy irodalomelméleti gondolatok kifejtésére is.

BOLONYAI, GÁBOR

Le canon décimal des poètes grecs dans la bibliothèque Corvina Pour une interprétation de *De laudibus augustae bibliothecae carmina* de Naldo Naldi

L'étude est la suite du texte intitulé *Les trois vates ancestraux de la bibliothèque Corvina*, dans lequel j'ai analysé l'unique description contemporaine de la collection : celle du florentin Naldo Naldi mettant en valeur l'importance de la bibliothèque royale. Dans ma présente étude je m'intéresse au groupe de dix poètes grecs, qui – selon l'indication de Naldi – occupent les places les plus illustres de la collection royale. Quelle est l'origine de ce canon décimal des auteurs les plus illustres ? Quelles considérations ont amené Naldi à sélectionner précisément ces dix auteurs ? Je m'efforce de prouver que le facteur principal a été l'influence directe et indirecte de Ficin. Quant à Ficin, il reprend l'évaluation de Platon au sujet de la poésie en général et des poètes grecs. L'on peut donc dire que dans les portraits fournis par Naldi s'incarnent les idées typiques de la conception néoplatonique florentine de la poésie. L'ouvrage de Naldi est donc un document majeur de la réception au 15e siècle de la littérature grecque (et romaine) : il complète les initiatives attribuées à Politien, Landino et Fonzio.

Keywords: renaissance, reception of Greek poetry, Ficinian view of poetry, literary canons, Corvian library.

VÁMOS VIOLETTA

Vörösmarty Mihály gimnáziumi latintankönyveinek azonosítása Ovidius-fordításai alapján

Vörösmarty Mihály klasszikus műveltségének rétegzettségével a legalaposabban Horváth Károly foglalkozott *A klasszikából a romantikába* című monográfiájában: a szakirodalomban ő tett kísérletet először a költő fiatalkori költészetében megtalálható antik hatások összefoglaló ismertetésére.¹ Az antik szöveghatások kapcsán vizsgálatának tárgyát a költő iskolás- és ifjúkori szövegei jelentették, ezek között több iskolai feladatként elkészített latin és magyar nyelvű vers és latinból való versfordítás. Már korábban, a kritikai kiadásban részletesen vizsgálta a Brisits Frigyes által 1928-ban közölt, addig kiadatlan ifjúkori szövegeket is, amelyek műfordításokat és saját költeményeket egyaránt tartalmaznak,² másrészt összevetette ezeket a vonatkozó szakirodalmi eredményekkel. Kutatása azért tekinthető hiánypótló munkának a témában, mert ahogyan Vörösmarty,³ úgy a szakirodalom is egyértelmű tényként kezeli a latin nyelvű olvasmányanyagot, amellyel a költő és diáktársai az iskolában találkozhattak, ezért a konkrét fordítások és szövegátvételek azonosításán túl nem látható törekvés az antik szövegek hatásának Vörösmarty költészetén belüli tágabb kontextusba helyezésére. Azonban a Brisits Frigyes által közzétett antik előzmények által ihletett Vörösmarty-szövegek a kritikai kiadás – és így Horváth Károly – figyelmét az antik szöveg-előzmények vizsgálatára fordították. Néhány irodalomtörténész⁴ munkájában való megemlítesen kívül azonban a Vörösmarty ifjúkori fordításai között megle-

¹ HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába*, Bp., Akadémiai, 1968, 54–138.

² BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály kiadatlan költeményei*, Bp., Pallas, 1928, 25–145.

³ Vörösmarty Mihály *Autobiográfiai töredékeiben* azon olvasmányélményeit tartotta fontosnak kiemelni, amelyek figyelmét a klasszikus versformájú, magyar nyelvű költészetre fordították, például Révai, Rájnis, Baróti Szabó fordításait és Édes Gergely verseit. *Vörösmarty autobiográfiai jegyzetei, melyek Zádor kérésére 1824-ben írt = Vörösmarty minden munkái*, XII, szerk. Gyulai Pál, Pest, 1864, 538.

⁴ Brisits Frigyes szövegkiadásában több jegyzetben is szerepel Ovidius neve, mivel az általa gondozott korpusz tartalmazza az iskolai feladatra vagy önszorgalomból készült Ovidius-fordításokat (BRISITS 1928, i. m. 31–102), illetve a latin nyelvű költemények esetében meg is említi a költőre gyakorolt hatását: „A verseken az iskolai egyházi himnuszok, Ovidius és Horatius hatása látszik mind vers-alakítás, mind pedig szó-kincs szempontjából.” BRISITS 1928, i. m. 238; a Kozocsa Sándor által publikált Vörösmarty-szövegek közül szintén több ovidiusi hatást mutat, így Ovidius neve az ő tanulmányában is megjelenik. KOZOCSA Sándor, *Vörösmarty ifjúkori kísérletei*, Bp., Egyetemi, 1939.

pően nagy számban előforduló ovidiusi művekből való fordítás és parafrázis eddig nem került kiemelten a kutatás látóterébe.⁵

Vörösmarty latintankönyvei

Horváth az ifjúkori szövegeket a költő életkorának megfelelő tanulmányi szint-hez kötötte, és ennek segítségével igyekezett a költő klasszikus műveltségére hatással lévő körülményeket rekonstruálni. Vizsgálata tárgya többek között a Vörösmarty iskolás éveire vonatkozó tanügyi rendelet, az 1806-os *Ratio Educationis* szövege volt,⁶ amelyben megtalálhatók a korszak oktatáspolitikájának életkorra, iskolatípusokra és tantárgyakra vonatkozó előírásai.⁷ Horváth így nem csak Vörösmarty gimnáziumi latintanulmányainak meghatározott tananyagával, de a rendeletben előírt tankönyvekkel is tisztában volt a szövegek vizsgálatakor.⁸ A költő tollából származó első ismert fordítások 1816–17-ből származnak,⁹ ekkor tanult Vörösmarty a nagygimnáziumi képzési szint, azaz a 'humanitas' második osztályában, más néven ekkor volt 'poeta'.¹⁰ Ezen képzési szintről Hor-

⁵ Föltehetően azért került el a kutatók figyelmét Ovidius hatása Vörösmarty műveire, mert a Vörösmarty-kutatás kezdeteihez (vö. Gyulai Pál szövegkiadása és életrajza) képest később kerültek elő a diák- és ifjúkori szövegek (MOSONYI József, *Az ifjú Vörösmarty*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1943, 3), amelyek között több is ovidiusi hatást mutat. A költő későbbi műveiből kiindulva a korai szakirodalom főként az eposzi vagy drámai előzmények (pl. Homérosz, Vergilius és Shakespeare) felfejtésére koncentrált, vagy azokra a művekre, amelyeknek egyértelmű a Vörösmarty-szövegekkel való kapcsolata (pl. Horatius ódái, *Ossziáni dalok*). Furcsa, hogy míg a *Zalán futása* kapcsán részletes vizsgálódások irányultak az antik eposzok felé, addig az eposzban nagy számban előforduló metamorphosesi szereplőnevek nem keltették fel a kutatók figyelmét. Meglátásom szerint ebben szerepet játszhat a 19-ik század végének és a 20-ik század eleje irodalomesztétikájának az antik szerzőkről való gondolkodása is.

⁶ HORVÁTH 1968, i. m. 56.

⁷ *Ratio Educationis, Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford. Mészáros István, Bp., Akadémiai, 1981, 244–291.

⁸ HORVÁTH 1968, i. m. 57.

⁹ *Vörösmarty Mihály összes művei*, 1, *Kisebb költemények I. (1826-ig)*, kiad. Horváth Károly, Bp. Akadémiai, 1960, 15–38. (A továbbiakban: VMÖM 1)

¹⁰ Az 1777-es *Ratio Educationis* nem rendelkezik egyértelműen a nagygimnáziumi képzési szint latinórai tananyagának sorrendjéről, csak azt emeli ki, hogy a nagygimnáziumba lépő diákoktól életkoruknál fogva még értelmileg és érzelmileg sem elvárható, hogy azonnal megértsék és el-sajátítsák a latin ékesszólást (ami a prózai és verses szépirodalmi művek olvasását, értelmezését és műfajainak alkalmazását is magába foglalja). Ezért csak azt írja elő, hogy a tanárok lassan haladva, diákok számára is befogadható témákról szóló szövegekkel foglalkozzanak, amelyek a szöveggyűjteményben vannak, a versírást pedig csak második évben gyakoroltassák, és kizárólag az ügyesebb tanulókkal. *Ratio Educationis*... 1981, i. m. 113–115. – A két nagygimnáziumi osztály elnevezése pedig a rendelkezés a 159. paragrafusából derül ki: „Az egyháztörténelemhez a *rétorok* osztályában (...)” – Mészáros lábjegyzete ehhez a mondathoz a következő: „A »rétorok« osztályában, vagyis a gimnázium második esztendejében.” *Ratio Educationis*... 1981, i. m. 124. – Mészáros megjegyzése

váth az 1806-os *Ratio Educationis* alapján azt írja, hogy a latin líra tanulmányozása volt a diákok feladata, amihez a tankönyvi segédlet Pierre Chompré chrestomathiája, azaz szöveggyűjteménye és Josephus Juvencus¹¹ és Dominique de Colonia közös kiadású retorika-poétika tankönyvének poétikával foglalkozó része volt¹² –, az általa megnevezett művek azonban csak egy részét jelentették a

arra enged következtetni, hogy – bár nincs egyértelmű pedagógiai irányelvek szerint strukturálva a latintananyag – az 1777-es *Ratio Educationis*, folytatva az évszázados gimnáziumi képzés hagyományait, az első nagygimnáziumi osztályt „poétikának”, míg a második osztályt „retorikának” nevezi. Ezzel szemben a kritikai kiadás Vörösmarty nagygimnáziumi osztályainak sorrendjéről a következőket írja: „Autobiográfiai jegyzeteiben is költői kialakulásának fázisait az iskolai évekkkel hozza kapcsolatba. »Rhetor koromban (...) minekutána Édes Gergely keserveit olvasnám, Udvardi nevű barátommal kezdettem Római mértékre magyar verseket írni.« Majd pedig: »A hatodik iskolában már jobb könyveket olvastam (...) Ekkor minden gyakorlásom abban állott, hogy magyar elégiákat írtam s némely epigrammákat«. VMÖM 1, 362; Az *Autobiográfiai jegyzeteket* lásd GYULAI 1864, i. m. 538. – A kritikai kiadás itt arra világít rá, hogy Vörösmarty saját szavai szerint „ötödikes korában”, azaz nagygimnázium első osztályában volt „rhetor”, tehát másodikban volt „poeta”. A két osztály elnevezései közötti változásnak a két *Ratio Educationis* közötti eltérés lehet az oka, ugyanis az 1806-os *Ratio* – bár irányelveiben az 1777-es rendelkezéseit követi, itt már pontosan előírja, hogy melyik évben milyen szövegeket kell venniük a diákoknak: a 88. paragrafus, amelyben a nagygimnázium első osztályának tananyagrendje foglaltatik, ezt írja: „e) Előrebocsátva a prozódia, majd az elokvencia első része, amely a retorikát foglalja magában. f) A latin szöveggyűjteménynek az a része, amely a klasszikus szerzőknek a retorikus stílus formálására alkalmas szövegeit tartalmazza.” A 89-es paragrafus a második év tananyagrendjéről rendelkezik: „d) Poétika, vagyis az elokvencia második része, amelynek legfőbb szabályai ugyan közösek a retorikával, számos speciális esetben azonban attól mégis eltérőek. Ezért méltán tűnik helyesebbnek, ha a poétikát az elokvencia második részének tartjuk, amelyet önálló egészként érdemes tanítani. Először általában kell róla beszélni, majd pedig sorra veendő az összes költői műfaj, olyan rendben haladva, ahogyan ezt a tankönyv tartalmazza. (...) De ebben a tanévben is folytatni kell a prózai stílussal való foglalkozást, annak gyakorlását. e) A latin szöveggyűjteménynek az a része szolgál a költői stílus finomítására, amely a költői műveket tartalmazza.” *Ratio Educationis*... 1981, i. m. 262–263. – Ezek alapján megállapítható, hogy az 1806-os *Ratio Educationis* bizonyos mértékig felcseréli (nem teljesen, hiszen a második év során továbbra is olvasandók retorikai művek) a hagyományos nagygimnáziumi osztályok tananyagának sorrendjét, ami hatással volt az osztályok elnevezésére is. A dolgozatban az egyszerűség kedvéért Vörösmarty második gimnáziumi évét „poétika-osztálynak”, Vörösmartyt pedig (ebben az értelemben véve) „poétának” is nevezem.

¹¹ Juvencusról (Joseph Jouveny) Balassa is ír a 18. századi latintanítási tananyagreformálással kapcsolatban: szerinte a retorikatanulmányok célja Juvencus és a többi francia jezsuita szerző művei alapján távolodott el a latin nyelv élő nyelvként való tanításától a latin holt nyelvként való oktatása felé. BALASSA Brúnó, *A latintanítás története*, Bp., Sárkány Nyomda Rt., 1930, 253.

¹² „A mindent előíró Ratio – arról is intézkedik, hogy Chompré válogatásában szerepeljenek az auktorok, hogy az elméletet pedig Dominique de Colonia és Joseph Jouveny jezsuiták művéből *De Arte Rhetorica et Institutionum Poeticarum Libri Quinque* tanulják...” HORVÁTH 1968, i. m. 56–57. – A *Ratio Educationis* ezen két évre vonatkozó tankönyvi előírásai a következők: „91. § A gimnázium első osztályában a következő tankönyvek szolgálják az oktatást: [...] e) Dominicus de Colonia: A retorika tudományának öt könyve, az aranykor régi szerzőinek legkiválóbb örökbecsű példáival illusztrálva. f) Chompre könyve: A latin retorika válogatott példái, a IV. és V. kötet [...] 92. §

korszakban használatos latintankönyveknek. Mészáros István 1980-ban publikált tanulmányában egy részletesebb felsorolást készített az 1806-os *Ratio Educationis* tankönyveiről, mivel kutatásaiban a pesti egyetemi nyomda iratanyagát is felhasználta.¹³ Az 1806-os *Ratio Educationis* rendelkezései szerint a Chompré-féle chrestomathia már a gimnázium II. osztályától kezdve, míg a Juvenius-Colonia-féle tankönyv a humanitasban, tehát az 5–6. osztályban voltak használatosak.¹⁴ Mészáros azonban arra jutott kutatásai során, hogy – bár a rendelet nem tesz említést róla – 1806-ban már készülöben volt egy újabb, Grigely József által készített latintankönyv-sorozat,¹⁵ amely kifejezetten az 1806-os *Ratio Educationis* gimnáziumi felosztása szerint, azaz négy grammatica és két humanitas osztályra osztotta fel a tananyagot korszerűsítés céljából.¹⁶ Mészáros hasonló eredménnyel járt a chrestomathiák esetében is: Chompré szöveggyűjteményét Hannulik János Krizosztom korszerűsítette.¹⁷ Mészáros István eredményeinek

A gimnázium második évében – az eddig használt hittankönyv és számtankönyv mellett szükségsek: a) Josephus Juvenius: A poétikai tanulmányok öt könyve, ugyanazzal a módszerrel feldolgozva, amelyet a retorikai tudománynál is alkalmaztak. b) Chompre: a latin retorika válogatott példái, az V. és VI. kötet.” *Ratio Educationis...* 1981, i. m. 264.

¹³ „A hivatalos állami tankönyvek előállítására és terjesztésére az Egyetemi Nyomda privilégiumot élvezett; az 1777-i és az 1806-i *Ratio Educationis*ban elrendelt hivatalos, állami tankönyveket illetően más hazai nyomda nem rendelkezett könyvkiadási joggal. Feltáró-regisztráló munkánkban – amelynek során 1848-ig kísérjük végig a tankönyveket (néhányik ugyanis még ezután is élt) – elsősorban az Egyetemi Nyomda elég sűrű időközökben kiadott katalógusaira, valamint az Országos Széchényi Könyvtár, illetőleg a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvanyagára támaszkodtunk.” Mészáros István, *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 351.

¹⁴ *Ratio Educationis...* 1981, i. m. 264.

¹⁵ Grigely József (1760–1818), a budai piarista gimnázium humanitasának tanárának hatkötetes „tankönyvsorozata” 1807 és 1808 között jelent meg először, fogalmazványai már az 1806-os *Ratio Educationis* kiadása idején készen voltak. Tóth Sándor, *A latin nyelvű Humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában*, Grigely József és latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1993, 17–18.

¹⁶ „Pedig minden valószínűség szerint ekkor – 1806-ban, a királyi dokumentum megjelenésekor – már dolgozott az új tankönyveken Grigely József, a budai piarista gimnázium tanára. [...] Ugyancsak Grigely Károly (sic!) készítette el a gimnáziumi osztályok latin tankönyveit is. 1807–1846 között sok kiadásban látott napvilágot mind a retorika-tankönyv (*Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*); mind pedig a poétika-tankönyv (*Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*).” Mészáros 1980, i. m. 366.

¹⁷ „Új szöveggyűjtemény is készült, Hannulik János Krizosztom munkájaként, az egyes osztályok előírt tananyagához illeszkedve *Selecta latini sermonis exempla* címmel (átvéve a Chompré-sorozat címét), külön-külön kötetet adva a kisgimnázium III., illetőleg IV. osztályos, valamint a gimnázium I., illetőleg II. osztályos tanulóinak kezébe. A négy kötet 1809–1849 között számtalan kiadásban látott napvilágot.” (Uo., 367.) A korszerűsített, 1809-ben kiadott *Selecta Latini* szerzője, Hannulik János Krizosztom (1745–1816) szintén a humanitasbeli osztályok tanára volt, illetve igazgató és hitszónok a nagykárolyi piarista gimnáziumban. Szinnyi József szerint nemcsak tudo-

köszönhetően a vizsgálandó tankönyvek listája kibővült, azonban felmerül a kérdés, hogy meghatározhatjuk-e pontosabban azokat az iskolai latintankönyveket, amelyekből Vörösmartyt tanult.

Külön kérdéskört jelent a korszakban a tankönyvek és szöveggyűjtemények használatának módszertana a különböző iskolatípusokban, mivel lehetetlen egyértelműen meghatározni azt, hogy egy-egy tanuló saját példánnyal rendelkezett-e az adott segédletből, vagy azzal csak tanára által diktált jegyzetek révén került kapcsolatba. Horváth szerint inkább a tanárok használták a tankönyveket – legalábbis Vörösmarty fennmaradt iskolai füzetének bejegyzései erre utalnak.¹⁸ A kifejezetten Vörösmarty Mihály vagy tanárai által használt tankönyvekkel kapcsolatban csupán szórványos információkkal rendelkezünk. Vörösmarty gimnáziumi tanulmányait Fehérváron és Pesten végezte. Fehérváron, az eleinte királyi, később cisztercita gimnáziumként működő intézményben tanult a nagy-gimnázium első osztályáig, tehát az 1810/11-es tanévtől kezdve az 1815/16-os tanévig. Werner Adolf iskolatörténete ismerteti az 1808-ban az iskola birtokában lévő tankönyveket: a felsoroltak között megtalálható Chompré chrestomathiája és Grigely retorika- és poétikatankönyve is.¹⁹ Két évvel Vörösmarty iskolakezdése után az iskolát átvevő cisztercita rend ötezer kötetes könyvtárat vásárolt a rendház – és így az iskola – számára, tehát föltehetően mind a korszerűsített, mind a hagyományos latintankönyvek elérhetőek voltak a gimnázium tanárai vagy akár a diákjai számára is.²⁰ Az 1800-as években a pesti piarista gimnázium birtokában lévő tankönyvekről szintén szórványos információkkal rendelkezünk: az

mányos téren volt elismert, hanem diákjai körében is népszerű tanárnak számított. *Magyar írók élete és munkái*, IV, szerk. Szinnyei József, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal, 1896, 434–443.

¹⁸ HORVÁTH 1968, i. m. 57.

¹⁹ Megfigyelhető a régi és az új tankönyvek közti polémia a Székesfehérváron, Vörösmarty első két iskolaévében tanító világi tanárok körében: „Panaszkodik [t. i. a tanári kar], hogy nehézségekbe ütközik az új rendszer behozatala, mert nincsen elég tankönyv. Különbözik a mi van is új tankönyv, az is rossz, sokkal jobbak a régiek. Ők csakugyan még 1808-ban is részint a régi tankönyveket használják, részint kéziratban levő könyveket...” WERNER ADOLF, *A Székesfehérvári Főgimnázium története = A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kat. Főgimnáziumának értesítője 1894–95. iskolai évről*, Székesfehérvár, Számmer Imre Könyvnyomdája, 1895, 52. Valószínűsíthető, hogy a régi latintankönyvek lecserélése a tanításban nem egyik pillanatról a másikra történt, eleinte föltehetően egyszerre tanítottak a hagyományos és az új segédletekből. Mindenesetre, ha a Vörösmartyt tanító világi tanárok a hagyományos tankönyveket preferálták is, az első két grammaticae-évből használatos segédlet Emmanuel Alvarez háromrészes alapozó nyelvtankönyve lehetett, az *Institutionum grammaticarum libri primi / liber secundus / liber tertius*, amelyeknek később szintén Grigely készítette el a korszerűsített változatát, a négyrészesre szerkesztett *Institutionum grammaticarum*-ot. MÉSZÁROS 1980, i. m. 352.

²⁰ LAKATOS DÉNES dr., *A Székesfehérvári cisztercita rendi katolikus főgimnázium száz éves története = A Ciszterci rend székesfehérvári kath. Főgimnáziumának értesítője az 1913–14-es iskolai évről*, szerk. Domby Márk dr., Székesfehérvár, Debreczeni István Könyvnyomdája, 1914, 117–118.

1811-es piarista rendházi könyvtár könyvtárkatalógusában feltüntettek a latintankönyvek közül néhány Chompré-kötetet,²¹ és a jóval korábbi, 1783-as évi könyvtári kölcsönzési katalógusban szerepel is egy Ludovicus Zachar (Zachar Lajos) nevű tanár, aki kölcsönzött Chompré-féle szöveggyűjteményt.²² Az 1807/1808-as tanévi kölcsönzési listában azonban nem található latintankönyv kölcsönzésére vonatkozó adat, abban csak latin auktorok primér szövegeinek kiadásai szerepelnek.²³ Ez arra enged következtetni, hogy a gimnázium tanárai rendelkeztek saját példánnyal a tankönyvekből és szöveggyűjteményekből egyaránt.²⁴

A Vörösmarty által használt tankönyvek azonosításához kézzel foghatóbb segítséget jelentenek Vörösmarty diákkori fordításai, amelyek – élve a szakirodalmi közhellyel – sok esetben iskolai feladatként elkészített munkák lehettek. Vörösmarty ifjúkori fordításai főként Ovidius-, Vergilius- és Horatius-művekből állnak, amelyek közül a legnagyobb mennyiségben Ovidiustól származó szövegek tankönyvekben való előfordulása alapján próbáltam az általa használt tankönyveket azonosítani. A Vörösmarty-kritikai kiadás összesen 8 ovidiusi szövegből származó fordítást azonosít, amelyek közül több esetben két szövegváltozat is található a Vörösmarty-kéziratok között.²⁵

²¹ *Catalogus Librorum Bibliothecae Pesthiensis Scholarum Piarum Conscriptus*, 1811.

²² *A pesti piarista gimnázium könyvtári kölcsönzéseinek listája az 1782/1783-as tanévben*, 1783.

²³ Csertő József Ovidiustól az 1731-ben, Nagyszombatban kiadott *Tristiát*, illetve egy 1701-es *Metamorphosest*; míg Roth Mihály egy 1796-os, nagyszombati kiadású *Metamorphosest* kölcsönzött ki.

²⁴ Arról nincs tudomásunk, hogy mennyire volt általános a diákság körében a saját tankönyvek birtoklása. Csaplár Benedek szerint Vörösmarty első pesti tanévében az is hozzájárulhatott tanulmányi eredményeinek leromlásához, hogy a módosabb diákokkal ellentétben ő valószínűleg nem rendelkezett saját példánnyal a tankönyvekből. CSAPLÁR Benedek, *Jegyzetek a Vörösmarty emlékünneplés előzményeiről és Vörösmarty, Toldy s Bajza pesti gymnazista korából = Magyar Állam*, 1900, 272–274. Megvizsgálva azonban könyvtárának fennmaradt részét, a kötetek között található két darab latintankönyv is: Antonius Friedericus Büsching 1770-es kiadású *Liber Latinusa*, illetve Henricus Smetius 1617-es kiadású *Prosodiá*-ja. Az említett két latintankönyv segédtankönyvként lehetett használatban, Büsching szövegei természettudományos ismereteket tartalmaznak egyszerűbb megfogalmazásban, föltehetően fiatalabb diákok számára, míg Smetius prozódiai tankönyve latin szavakhoz rendel auktorok szövegeiből példamondatokat a tanulók ritmikai készségének fejlesztéséhez. A prozodiáról Mészáros István a következőket írja: „Korábban, a 62. §-ban a Ratio szerzői hangsúlyozták, hogy a prozódia a latin nyelvtan fontos része, de nem az a célja, hogy a tanulók ennek keretében az „Ars Metrica” alapján maguk is verseket írjanak, hanem hogy – a hangzók és szótagok időmértékének törvényszerűségeit megismerve – kiejtjük helyes és természetes lejtésű legyen.” MÉSZÁROS 1980, i. m. 363.

²⁵ VMÖM 1, 24–111.

Vörösmarty Ovidius-fordításai

A költő legkorábbi Ovidiusból való fordításait²⁶ az ún. *Tiringer-füzet* tartalmazza. A Vörösmarty első ifjúkori verseit tartalmazó füzet a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött *Cikkek, bírálatok, jegyzetek II.* című kolligátum 90–96. lapján található, és címlapján a következő szöveg olvasható: „Pauli Tiringer II^{dum} in Annum Grammatici”.²⁷ Bár a füzet eredetileg Vörösmarty fehérvári tanítványa, Tiringer Pál tulajdonában volt, a kéziratban szereplő versek már későbből, az 1816/17-es tanévből származnak, Vörösmarty pesti poetica-évének idejéből: az 1806-os *Ratio Educationis* alapján ez alatt a tanév alatt kellett a tanulóknak megismerkedniük az antik lírával, illetve a lírafordítással és líraszerzéssel is.²⁸ Az íráskép és helyesírás miatt az egyik legrégebbnek datált Ovidius-fordítás az 1816-ból származó *Fordítás* című szöveg, az Arión-történet, amely a *Fasti* II. énekének 83–116. soraiban található.²⁹ A szöveg eredetije népszerű, tankönyvekben idézett szövegrészlet volt, amelyet a felsorolt latintankönyvek közül csak a Hannulik-féle chrestomathia tartalmaz.³⁰ A *Tiringer-füzet*ben lévő következő ovidiusi hatást mutató szöveg címe szintén *Fordítás*,³¹ a történet pedig az Álom barlangjának leírása,³² amely a *Metamorphoses* XI. könyvének 592–615. soraiban található, és ezt a szövegrészletet mind a Chompré-, mind a Hannulik-féle szöveggyűjtemény tartalmazza. A Brisits kiadásában két változatban³³ szereplő fordítás első változata a *Tiringer-füzet*ben, a változtatásokon átesett, időben későbbi

²⁶ Az Ovidiustól származó idézetek végigkísérték a gimnáziumba járó diákok tanulmányait. Az első négy grammaticaosztályban, azaz a kisgimnáziumban a latin nyelv elsajátítása volt a feladata a tanulóknak – különös tekintettel a nyelvtani ismeretekre, ezt változatos szépirodalmi példákkal segítették elő a tankönyvek. Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948.*, Bp., Akadémiai, 1988, 57.

²⁷ VMÖM 1, 415.

²⁸ Akármely tankönyvek is képezték részét a Vörösmarty tanárai által elérhető könyvtári állománynak – az a tény, hogy Vörösmarty első Ovidius-fordításainak elkészülte a Pesten töltött II. humaniora, azaz a poetica évére esik – némiképp leszűkíti a kutatás területét. „Poétika vagyis az elokvencia második része, amelynek legfőbb szabályai ugyan közösek a retorikával, számos speciális esetben azonban attól mégis eltérőek. Ezért méltán tűnik helyesebbnek, ha a poétikát az elokvencia második részének tartjuk, amelyet önálló egészként érdemes tanítani. Először általában kell róla beszélni, majd pedig sorra veendő az összes költői műfaj, olyan rendben haladva, ahogyan ezt a tankönyv tartalmazza. stb.” *Ratio Educationis*... 1981, i. m. 263.

²⁹ VMÖM 1, 24–25, 423; Vö. P. Ovidi Nasonis *Fastorum Libri Sex*, recensuerunt E. H. ALTON, D. E. W. WORMELL, E. COURTNEY, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1988, 27–28.

³⁰ A chrestomathiákban a tanulók latintudásának megfelelő nehézségű szépirodalmi szövegekből szerepeltek részletek (Mészáros 1980, i. m. 353), de a Juvenius-Colonia, illetve ennek alapján a Grigely-féle tankönyvek is sok rövidebb szépirodalmi idézetet tartalmaztak illusztrálás céljából, amelyek „gyakorlati” szinten is bemutattak egy-egy nyelvtani vagy retorikai-poétikai szabályszerűséget.

³¹ VMÖM 1, 29–31.

³² VMÖM 1, 431–433; Vö. P. OVIDIUS Naso *Metamorphoses*, ed. William S. Anderson, Monachii et Lipsiae, in Aedibus K. G. Saur MMI, 1982, 271–272.

³³ BRISITS 1928, i. m. 35–36.

darab pedig az ún. *ES-füzet*ben található.³⁴ Az *ES-füzet* a *Cikkek, bírálatok, jegyzetek II.* című kolligátum része, neve pedig az egyik szöveg fölött elhelyezkedő címre utal: „*Exercitia Scholastica*”, magyarul „iskolai gyakorlatok”. A kritikai kiadás szerint a kézirat verseinek írásképe arra utal, hogy a füzet különböző szövegei között többéves eltérések is lehetnek, mivel a füzetet eredetileg II. humanitasban használhatta Vörösmarty iskolai célokra, azonban az üresen maradt oldalakra föltehetően még egyetemista korában is írt verseket.³⁵ Azonban az *ES-füzet*ben található versekből feltűnően hiányoznak a javításra utaló jelek, ami a kritikai kiadás szerint arra utal, hogy ezt a füzetet a letisztázott szövegek számára tartotta fenn Vörösmarty.³⁶ Az Álom barlangja-történet második változata jól példázza ezt a szándékot, mivel nem is annyira a két szövegváltozat közötti időbeli eltérés, mint inkább a javítások eszközölése különbözteti meg a két szöveget egymástól.³⁷ Az *ES-füzet*be az Álom barlangjának leírásával egy időben kerülhetett Ovidius *Heroidese* első levelének (*Penelope Ulixi*) fordítása, ennek Vörösmarty az „*Epistola I^{ma} Első levél Penelope Ulissesnek*” címet adta.³⁸ A *Tiringer-füzet* egy másik darabja az 1816/17-es tanévből származó *Epistola ad amicum* című vers, amelynek első sora Brisits szerint Ovidius *Tristiája* I. könyvének első ódájának első sorát idézi.³⁹ Brisits a hasonlóságot a következő két idézet között véli felfedezni: Vörösmartynál: „Menj szerződ nélkül levelem e pesti vidékről...”⁴⁰ és Ovidiusnál: „Parve, nec in video, sine me, liber, ibis in Urbem.”⁴¹ Mosonyi is foglalkozik a szöveggel, és időrendileg Vörösmarty pesti gimnáziumi évére datálja (1816/17) Brisitscsel szemben, aki 1818-ra, mivel a füzet, amiben fennmaradt, az 1818-as évjelzést viseli.⁴² A verssort Grigely József poétikatan könyve is tartalmazza az elégiát tárgyaló fejezetében.⁴³ Külön kiemelésre érdemes a vers utolsó sora, amelyben Vörösmarty tanáráról, Horváth Ignácra is ír: „Carmine sed primus iudicio sum Institutoris / Hunc mihi primatum fors tenuisse

³⁴ VMÖM 1, 432–433.

³⁵ VMÖM 1, 368, 432.

³⁶ VMÖM 1, 432.

³⁷ *Uo.*, 432; vö. GÁLDI László, *Vers és nyelv = Nyelvünk a reformkorban*, szerk. Pais Dezső, Bp., Akadémiai, 1955, 536–538.

³⁸ BRISITS 1928, i. m. 102; VMÖM 2, 31–32, 433; Vö. *Ovide Héroides*, ed. Henri Bornecque, Marcel Prévost, Danielle Porte, Paris, Les Belles Lettres, 1991, 2–6.

³⁹ BRISITS 1928, i. m. 144–145; VMÖM 2, 21–22, 419–420; Vö. *P. Ovidi Nasonis Tristia*, ed. John Barrie HALL, Stuttgartiae et Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri, 1995, 1.

⁴⁰ VMÖM 1, 21, 419–420.

⁴¹ *P. Ovidi Nasonis Tristia* 1995, 1. (Erdődy János fordításában: „Kis könyvem, menj – én nem irigylem téled – a Várost” Publius OVIDIUS Naso, *Keservek [Tristia]*, szerk., vál. Teravagimov Péter, utószó Adamik Tamás, Bp., Magyar Könyvklub, 2002, 7.)

⁴² MOSONYI 1943, i. m. 10–11; BRISITS 1928, i. m. 12.

⁴³ Josephus GRIGELY, *Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, Typis Regiae Univer. Hungaricae, 1808, 134.

satest.”⁴⁴ Ez így hangzik Horváth Károly fordításában: „De tanárom szerint a versben első vagyok, és elég nekem az öröm, hogy ezt az elsőséget elértem.”⁴⁵

Egy 1817-ből származó ódája (*Nézzed, barátom, mint halad el korunk*) után a kéziratban egy tréfás disztichon található, benne Ovidius *Epistulae ex Ponto* című művének IV. könyvéből származó 3. episztola (*Ad ingratum*) 35-ik sorával.⁴⁶ Kozocsa Sándor közli először a Vörösmartynál található disztichon mindkét sorát: „Omnia sunt hominum tenui pendentia filo / Exceptis caligis quas mihi fune ligo.”⁴⁷ A kritikai kiadásban Horváth fordítása így hangzik: „Vékony szálon függ az embernek minden dolga / a bakancsot kivéve, melyet kötéllel kötök magamra.”⁴⁸ Horváth átveszi Kozocsa álláspontját, ami szerint nem lehet tudni, hogy maga Vörösmarty-e a szerzője a tréfás disztichonnak, vagy csak egy társától hallva jegyezte le füzetébe.⁴⁹ Szintén 1817-ből származik az ES-füzet egy másik darabja, a *Hellynek leírása* című szöveg,⁵⁰ amely a *Metamorphoses* III. könyvében szereplő Narcissus-történet 407-iktól a 461-ik sorig tartó részletének fordítása.⁵¹ A Narcissus-történet első 14 sorának fordítását tartalmazza a Grigely-féle poétikatankönyv is.⁵²

1818–19-ben Vörösmarty készített egy fordítást Ovidius *Metamorphoses*ának Pyramus és Thisbe történetéből: *Bús Pyram, a mikoron...*,⁵³ amely szöveg Brisits

⁴⁴ VMÖM 1, 22.

⁴⁵ VMÖM 1, 420. A pesti Piarista Gimnáziumban Vörösmarty az 1816/17-es tanévet töltötte, Takáts Sándor iskolatörténete szerint ekkor Horváth Ignác volt a poétaosztály tanára: „E kor legkiválóbb és egyúttal leghazafiasabb tanárai közt meg kell említenünk: Horváth Ignácot, ki évek hosszú során át volt a magyar nyelv és irodalom tanára, s kinek buzgótságát, szeretetreméltóságát számos egykorú nyomtatvány is hirdeti. [...] Horváth tanítványai között oly neveket találunk, melyekre méltán büszke lehet az intézet. Klauzál Gábor, Bajza József, Katona József, Vörösmarty Mihály, Szentkirályi Mór, Draskovics János, Nagy Sándor, Prónay László, Haller Ferenc, Magyar János stb. Horváth ajkairól hallották a magyar nyelv szépségeit hirdetni.” TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1895, 342. – Bár Takáts Horváthtal kapcsolatban a magyar nyelv tanítását emeli ki, nem teljesen tisztázott, hogy a magyarul jól beszélő diákoknak kellett-e tanulniuk magyart, Vörösmarty jegyei között pedig nem is találunk érdemjegyet ebből a tantárgyból. Horváth tanította azonban Vörösmarty osztályának a poétikát, amelynek során a latin költészet magyarra való fordítását is gyakorolták, így tehát tanári munkája biztosan hozzájárult Vörösmarty szépirodalmi készségeinek fejlődéséhez.

⁴⁶ VMÖM 1, 487.

⁴⁷ KOZOCSA 1939, i. m. 10; VMÖM 1, 487; Vö. P. Ovidi nasonis *Ex Ponto Libri Quattuor*, recensuit J. A. RICHMOND, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1990, 87.

⁴⁸ VMÖM 1, 487.

⁴⁹ *Uo.*, 487.

⁵⁰ VMÖM 1, 49–51.

⁵¹ VMÖM 1, 455–456; Vö. OVIDIUS 1982, i. m. 67–68. A műről Mosonyi is ír monográfiájában, amikor a költő ifjúkori stílusfejlődéséről ír: „Ez az üde tájleírás tele van olvasott, másoktól tanult képekkel, kifejezésekkel. Ha pontosan ismernők Vörösmarty ekkori olvasmányait, szinte sorról-sorra rámutathatnánk az olvasmány-ihlet nyomaira.” MOSONYI 1943, i. m. 65–66.

⁵² GRIGELY 1808, i. m. 348.

⁵³ VMÖM 1, 65.

szerint egy parafrázis a *Metamorphoses* IV. könyvének 55–127. soraiból.⁵⁴ Bár a költő a verset az 1817–1818-ban írt versek közé jegyezte fel, a kritikai kiadás mégis 1818–19-re datálja a művet, mivel Vörösmarty helyesírásának versbeni megnyilvánulása ezt a tanévet támasztja alá.⁵⁵ Az 1817-es és 1818-as évre datálja a kritikai kiadás Ovidius *Heroides*éből a XVIII. episztola (*Leander Heroni*) két változatban fennmaradt és néhol különböző sorokat tartalmazó fordításrészleteit:⁵⁶ a *Küldi köszöntését az Abydai...*⁵⁷ és a *Leander Heróhoz*⁵⁸ című műveket, ami jól példázza Vörösmarty különös rokonszenvét a *Metamorphoses* történetei és fordításuk iránt, mivel ebben a tanévben már az egyetemi filozófiai képzésen tanult, ahol nem volt a tanterv része a latin poétika.⁵⁹

A Hellynek' leírása, 1816.

Vörösmarty Mihály diákkori Ovidius-fordításainak számbavétele után érdemes összevetni az 1816/17-es tanévben készült Ovidius-fordításokat az iskolában lehetőség szerint használt tankönyvekkel. A Vörösmarty diákkorából származó Ovidius-fordítások javarésze a költő poétaosztálybeli tanévében készült, és arra a kérdésre, hogy Vörösmarty osztálya a Juvenecus- vagy a Grigely-féle tankönyvből tanult, a költő Narcissus-fordítása adhat választ. A *Metamorphoses*ből való fordítás első 14 sora szerepel a Grigely-féle poétikatankönyv *De totius sententiae in versum commutatione* című fejezetben („A teljes szentencia verssorra való változtatása” –Tóth József fordítása).⁶⁰ A Narcissus-idézet közbevetett, szerkezetismereti alcímekkel szerepel a tankönyvben (pl. „Circumstantia loci”; „Circumstantia Personae”; „Circumstantia Rei” stb.). Az első alcím, amely erre a szövegrészre vonatkozik, a „Circumstantia loci” a Vörösmarty által adott verscím (vagy inkább feladattípus), azaz a „*Hellynek leírása*” cím latin eredetije lehet. A cím eredetijének azonosítása alapján valószínűsíthető, hogy Horváth Ignác a Grigely-féle poétikatankönyvből tanította Vörösmarty osztályát, emellett Vörösmarty föltehetően hozzáfért egyéb Ovidius-kiadásokhoz is, mivel a tankönyvi szövegfelosztás fordításában való megjelenése mellett a tankönyvi részlethez képest hosszabb fordítást készített.⁶¹

A poétaosztályban használatos chrestomathia azonosítása ennél nehezebben megválaszolható kérdést jelent. Koltai András szerint a pesti piarista gimnázium-

⁵⁴ BRISITS 1928, i. m. 62; Vö. OVIDIUS 1982, i. m. 79–81.

⁵⁵ VMÖM 1, 477.

⁵⁶ VMÖM 1, 522–524; Vö. *Ovide Héroïdes...* 1991, 124–131.

⁵⁷ VMÖM 1, 108–110.

⁵⁸ VMÖM 1, 110–111.

⁵⁹ *Ratio Educationis...* 1981, i. m. 266–271.

⁶⁰ GRIGELY 1808, i. m. 341–349. A tankönyv ezen része (II. rész, IV. szakasz) a versírással foglalkozik, egészen pontosan annak a műveletnek a szabályaival, amittől egy verssor a szónoklat-tan segítségével metrikailag és esztétikailag is teljessé válik. TÓTH 1993, i. m. 92.

⁶¹ *Uo.*, 348.

nak a fehérvári gimnáziumhoz hasonlóan nem volt kifejezetten a gimnázium számára fenntartott könyvtári állománya, tehát a gimnázium tanárai a rendház könyvtárát használták. A pesti piarista rendház könyvtári állományában több Ovidius-mű is szerepelt az 1781-es könyvtárkatalógus szerint: a *Metamorphoses*, a *Fasti*, a *Tristia*, és az *Epistulae ex Ponto* is.⁶² Az 1811-es könyvtárkatalógus szerint pedig már a *Heroides* is megvolt a könyvtárban.⁶³ Ennek tudatában nehéz megállapítani azt, hogy mely szövegeket olvastatták a tanárok szöveggyűjteményből, és melyeket szövegkiadásból.⁶⁴ Vörösmarty Ovidius-fordításainak ismeretében azonban vonhatunk le következtetéseket: az 1806-os *Ratio Educationis* Chompré chrestomathiájának utolsó kötetét javasolja a hatodik osztályos, azaz II. humaniorába járó tanulók használatára.⁶⁵ Ebben a kötetben rengeteg szemelvény található Ovidiustól: a *Metamorphoses*ből, a *Fasti*ből, a *Tristiá*ból és az *Epistulae ex Pontó*ból egyaránt, a fordítások azonban valószínűleg nem ezen kötet alapján készültek, mivel a fentebb felsorolt 8 Ovidius-fordítás közül csak egynek, az Álom barlangja leírásának eredetijét tartalmazza a chrestomathia.⁶⁶ Ezzel szemben azonban, a Mészáros kutatásai alapján meghatározott, az 1806-os *Ratio* idején már készülöbben lévő, korszerűsített Hannulik-féle chrestomathia tartalmazza mind az Álom barlangjának leírását a *Metamorphoses*ből, mind pedig az Arión-történetet a *Fasti*ből, tehát két fordításnak az eredetijét is.⁶⁷

A Grigely-féle poétikatankönyv és a Hannulik-féle szöveggyűjtemény korszerűsége többek között abból látható, hogy arányaiban több ovidiusi szövegrészlet található benne, és ezek is eltérnek a juvenкуси válogatástól.⁶⁸ Juvenкус egyik 1798-as kiadású szöveggyűjteményében a 20-iktól az 56-ik oldalig találhatók Ovi-

⁶² *Librorum Bibliothecae Pestiensis Scholarum Piarum*, 1781.

⁶³ *Catalogus Librorum Bibliothecae Pesthiensis Scholarum Piarum Conscriptus*, 1811.

⁶⁴ A gimnáziumba járó diákok tehát föltehetően szinte minden Ovidius-kötethez hozzáférhettek, az erotikusnak tartottakon kívül: pl. *Ars amatoria*, *Amores*. Vö. BALASSA 1930, i. m. 277–281; LENGYEL Réka, *Ovidius est magister vitae (et litterarum): Ovidius tanítása nyelvről, irodalomról, életről a 18–19. századi Magyarországon = Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban, Vergilius Horatius, Ovidius*, szerk. Lengyel Réka, Molnár Pirooska, Bp., Prime Rate Kft., 2017, 17.

⁶⁵ *Ratio Educationis...* 1981, i. m. 264.

⁶⁶ CHOMPRÉ, Pierre, *Selecta Latini sermonis exemplaria in usum iuventutis provinciarum Hungariae recusa*, Vol. VI., Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1798, 36–37.

⁶⁷ HANNULIK, Ioannes Chrys. *Selecta Latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis excerpta in usum secundae humanitatis scholae per Regnum Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1810, 9–10, 83.

⁶⁸ Tóth Sándor fejti ki, miszerint Grigely tankönyvének korszerűsége egyrészt a korszakban már jócskán elavultnak számító jezsuita tankönyvek lecserélésében, másrészt a poétikatanítás szemléleti kérdéseinek változásában érhető tetten. Grigely az 1806-os *Ratio Educationis*hoz hasonlóan prózai szerzőkkel kívánja kezdeni a humanitasbeli tanulók eloquentiagyakorlatait, majd a verses szerzők műveivel elmélyíteni a költészettani tudásukat. Szemlélete alapján tehát nagyobb hatásokkal sajátíthatták el a tanulók a poétikát, mivel a verses szövegek az utolsó gimnáziumi osztályban következtek. TÓTH 1930, i. m., 20–21. – A mindenkor i iskolai poétika-tanulmányokhoz lásd még BALASSA 1930, i. m., 205–229.

dius-részletek: többféle műből (*Metamorphoses*, *Fasti*, *Tristia*, *Epistulae ex Ponto* és válogatott szentenciák) kevesebb szöveg (a *Fasti*-ből mindössze két részlet).⁶⁹ Ezzel szemben Hannulik chrestomathiájában az 1-től a 26-ik oldalig csak a *Fasti*, míg a 68-ik oldaltól a 86-ik oldalig csak a *Metamorphoses* szövegrészletei találhatók meg.⁷⁰ Hannulik könyvében nem az elégikus hangvétellű, gimnazista korú tanulók számára nehezen érthető és átélhető szövegek kerülnek bemutatásra, hanem a tizenéves korosztálynak befogadható, cselekményes carmen perpetuumok. Ovidius művei a latintanítás története során végig jelen voltak az oktatásban, mivel témái a görög mitológia kincsestárából válogatnak, vagy éppen az élet általános kérdéseivel foglalkoznak.⁷¹ Ovidius művei azonban költészettani szempontból sem voltak elhanyagolhatók – már a kisgimnáziumi tananyagban is fontos oktatási célt szolgáltak, mivel a *Ratio* rendelkezése szerint Ovidius műveinek segítségével kellett megérteniük és megérezniük a tanulóknak a próza és a vers közötti különbséget.⁷² A költő sokszínű életműve változatos szépirodalmi példákkal szolgált a különféle irodalmi műfajok megértéséhez, illetve a poétikai sajátosságok megértéséhez és begyakorlásához. Az Ovidius műveire jellemző műfaji és témabeli változatosság a különböző korszakok különféle korosztályú diákjai körében népszerű kötelezővé tette: a grammatikát tanulók rövid, egyszerű szerkesztésű szállóigéken tanulták meg a nyelvtant, míg a retorikát és poétikát tanuló diákok a szövegszerkesztés és versírás fortélyait sajátíthatták el szövegei alapján. Valódi népszerűségét azonban föltehetően világosan szerkesztett, könnyen fordítható szövegei, illetve izgalmas témái (átváltozástörténetek, szerelmi történetek) okozták. Vörösmarty poétikaosztálybeli fordításai javarészt átváltozástörténetek közül kerültek ki, ekkoriban feltételezhetően az ilyen típusú történetek iránt érdeklődött a legjobban.

A két szövegegyezés tehát választ adhat arra a kérdésre, hogy Vörösmarty első műfordításai mely szöveggyűjtemény szövegei alapján készültek, fontosabb kérdést jelent azonban az, hogy Vörösmarty költői stílusának kialakulására – amelynek első lépéseként a költészettani alapismeretek elsajátítását tekinthetjük –, mekkora szerepe volt Ovidius műveinek. A Hannulik-féle szöveggyűjtemény nagy mennyiségű Ovidius-szövege hatással lehetett a korabeli poeticaórákra, ezáltal a fiatal költő Ovidius-fordításainak mennyiségére is, hiszen ha több Ovidius-szöveget tartalmazott a szöveggyűjtemény, módszertani megfontolásból bizonyára a tanároknak is kézenfekvőbb volt ezekből a szövegekből adniuk fordítási feladatokat

⁶⁹ CHOMPRÉ 1798, i. m. 20–56.

⁷⁰ HANNULIK 1810, i. m. 1–26.; 68–86.

⁷¹ A korabeli tanulóknak Ovidius szövegeivel való kapcsolatáról ezt írja Lengyel Réka: „Ovidius verseire az olvasók jó része nem unalmas kötelező olvasmányként tekintett, hanem sokáig megőrizte azokat emlékezetében. (...) Számos adat utal arra, hogy az olvasókhöz az ovidiusi életmű legtöbb darabja igen közel állt. (...) Az irodalmi műveken kívül a 18–19. századi levelezések anyagában is számos utalást találunk arra vonatkozóan, milyen könnyen tudták beleélni magukat az olvasók az Ovidius által megörökített élethelyzetekbe, s milyen nagy segítségükre szolgáltak az antik költő verssorai érzelmeik azonosításában, átélésében és kifejezésében.” LENGYEL 2017, i. m., 20.

⁷² *Ratio Educationis*... 1981, i. m. 254.

a diákok számára. Az 1806-os *Ratio Educationis* instrukciói alapján „a latin szöveggyűjteménynek az a része szolgál a költői stílus finomítására, amely a költői műveket tartalmazza.”⁷³ Bár ekkoriban egy Vörösmarty korabeli diák tanulmányai során sokféle antik szöveggel kerülhetett kapcsolatba, Vörösmarty költészetének korai szakaszán a leghangsúlyosabban Ovidius és Vergilius műveinek hatása érezhető.⁷⁴ Feltételezésem szerint Vörösmarty költészetének kialakulásában kiemelt jelentősége van Ovidius műveinek, hiszen ha a korai költői szakaszára jellemző stílusban felfedezhető a hatása, úgy az elsajátított stílusjegyek a későbbi pályaszakaszok során is érvényesülhetnek. Míg kezdetben a költőnél domináló líriko-epikus hangvétel a latin auktorok, addig ezen latin auktorok diákok körében való népszerűsítése a tanár érdemének tekinthető: „Ha pedig egyesek valamiféle természetes hajlam következtében vonzódnak a versíráshoz, és a tehetség szikrái bennük felfedezhetők, akkor érdemes lesz ezeket a villódzó tüzecskéket gondosabban élesíteni, táplálva egyre jobban fellobbantani, és őket a versírási gyakorlatokban irányítani.”⁷⁵ Mindezek alapján Vörösmarty költészettani tanulmányainak rekonstruálása és tanárának ebben a folyamatban való szerepének felmérése fontos költészettörténeti adalékot jelenthet a költő életművének azon darabjainak vizsgálata során, amelyek eredete már ifjúkori zsongeiben is bizonyíthatóan fölfedezhető.

VÁMOS, VIOLETTA

L'identification des manuels de latin utilisés par Mihály Vörösmarty par ses traductions d'Ovide

Les éditeurs de l'édition critique de l'oeuvre du poète ont accordé une attention particulière aux poèmes que Vörösmarty Mihály a composés lors de ses années de lycée. La première biographie du poète, celle de Pál Gyulai, a déjà mis en valeur l'importance des années scolaires dans la formation du profil poétique de Vörösmarty. Frigyes Brisits et Károly Horváth avaient présenté les premiers résultats concrets à ce sujet. Károly Horváth a consacré une étude monographique complète aux influences antiques/classiques qu'on peut repérer dans l'oeuvre du poète. Les résultats de cette étude et du premier volume de l'édition critique sont une contribution importante à la reconstruction du progrès linguistique et littéraire du jeune poète. Les premiers textes de Vörösmarty fournissent une illustration spectaculaire du corpus et des méthodes de l'enseignement pratiqué dans la Hongrie du 19e siècle. Peut-on renverser ce rapport? L'étude des textes scolaires peut-elle contribuer à l'analyse de la formation et du progrès du profil poétique du jeune auteur? Dans mon article, je me propose d'étudier l'auteur peut-être le plus important de l'enseignement de la langue latine au début du 19e siècle: Ovide.

Keywords: 19th century, exercisebook, Ovide, poetry translating.

⁷³ *Uo.*, 1981, 263.

⁷⁴ Vö. Botond-törredékkel 1816-ból, amely Tóth Dezső szerint a *Fasti* „lírai-epikai” eljárásait alkalmazza az objektív eposzi hangvétel helyett. HORVÁTH 1968, i. m. 323.

⁷⁵ *Uo.*, 263.

KÖZLEMÉNYEK

Jean Gerson *Buzdítása* – Pontosítás a CIH 1422 leírásához.* Az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában folyamatosan zajlik az ősnymtatvány-gyűjtemény feltárása autopsziával és az online katalógustételek kiegészítése, melyek a Magyarország területén található inkunábulumok jegyzéke¹ alapján készültek. Az Inc. 1191 jelzetű töredék feldolgozása e sorok szerzőjére hárult, és a feltáró munka rutinjához képest váratlan eredményeket hozott.

A CIH 1422-es számú leírása szerint a töredékek Ulrich Zell kölni nyomdász munkájából származnak, aki Jean Gerson több művét adta ki 1468 körül: *De simonia*, *De probatione spirituum*, *De arte audiendi confessiones* és *De remediis contra recidivum peccati*.² Az ősnymtatványból csupán négy levél maradt meg, mivel pedig a leírás szerint a teljes nyomtatvány is pusztán harminc levél terjedelmű, érdemesnek tűnt a töredékek nyomtatványon belüli elhelyezkedését azonosítani. Mivel a CIH tanúsága szerint Magyarországon nem található másik példány a *De simonia etc.*-ből, csak digitális másolat segítségével lehetséges a behasonlítás és a levelek eredeti helyének azonosítása. Ehhez a munkához elengedhetetlen segítséget nyújt *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* online felülete,³ amelynek szerkesztői összegyűjtötték az egyes nyomtatványok nyilvánosan elérhető digitális másolatait is. Így lehetségessé vált az összehasonlítás a düsseldorfi Egyetemi- és Tartományi Könyvtár egyik *De simonia etc.* példányáról készült képsorozattal. Azonban a vizsgálat eredménytelennek bizonyult, nem sikerült a négy levél akár csak egyikével egyező felvételt sem találni.

A töredékek szövege alapján keresve viszont kiderült, hogy azok nem a *De simonia etc.*-ban szereplő művekhez tartoznak, hanem Jean Gerson egy másik művéből, a *De sollicitudine ecclesiasticorum*-ból származnak. Gerson, a 14–15. század fordulóján működő francia teológus, prédikátor volt, aki aktívan részt vett a konstanzi zsinat munkájában is. A *De simonia etc.* gyűjteményben szereplő művei közül a legkorábbi a *De arte audiendi confessiones*, amely 1406 körülről származik, a szerző párizsi működésének idején keletkezett. A fennmaradt kéziratok nagy számát tekintve ez a gyóntatóknak szóló írás már a szerző életében nagy népszerűségnek örvendett és jelentős hatást ért el.⁴ A *De remediis contra recidivum peccati* önállóan már nem szerepel Gerson műveinek listáján,⁵

* A közlemény az Országos Széchényi Könyvtár blogján megjelent ismeretterjesztő bejegyzés tudományos igényű változata.

¹ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, szerk. Soltész Zoltánné, Sajó Géza, Borsa Gedeon, Csapodi Csaba, Vértesy Miklós, Bp., MTA, 1970. (A továbbiakban: CIH.)

² A nyomtatványra a továbbiakban *De simonia etc.* címmel utalok.

³ <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (Letöltve: 2020. 04. 10.) (A továbbiakban: GW.) A *De simonia etc.* GW azonosítója: 10827.

⁴ GERSON, Jean, *Early Works*, ford. Brian Patrick McGuire, New York, Mahwah, Paulist Press, 1998, 460.

⁵ MCGUIRE, Brian Patrick, *A Companion to Jean Gerson*, Leiden, Boston, Brill, 2006, 411–413.

de címét és elhelyezkedését tekintve a *De arte audiendi confessiones* függelékének tekinthető. A konstanzi zsinat keretében 1415 augusztusában Gerson a svéd szentek kanonizációjának kérdése kapcsán állította össze a *De probatione spirituum* című művét, melyben Szent Brigitta misztikus látomásaival kapcsolatos kétélyeinek adott hangot.⁶ *De simonia* című traktátusát ugyanezen év októberében írta, ebben mérsékelten kritizálta az egyházi javadalmak adásvételének gyakorlatát.⁷ A zsinatot követően a szerző a 15. század eleji Franciaországot feldúló polgárháború miatt száműzetésbe kényszerült, ez idő alatt élénk kapcsolatban állt a karthauzi szerzetesekkel, nekik írta 1423-ban a *De sollicitudine ecclesiasticorum*-ot, amelyben általában a klerikusok, de közelebbről a kartauziak feladatairól és felelősségéről értekezett.⁸ Az említett művek első kiadásait a kölni Ulrich Zell nyomtatta 1468–1470 körül, a *De sollicitudine ecclesiasticorum*-ot önállóan, a másik négy műnél valamivel később. A töredékek szövege alapján tehát egyértelműen azonosíthatóvá vált az eredeti nyomtatvány, és mivel a *De sollicitudine ecclesiasticorum*-ból nincs Magyarországon példány, ismét digitális másolattal kellett elvégezni az összehasonlítást, amely megerősítette a feltételezést, hogy az Inc. 1191 töredékei a GW 10831-es számú nyomtatványból származnak, konkrétan az [a4–5] és [c4–5] levélpárok levelei.

A korábban feltételezett és a tényleges nyomtatvány készítőjének egyezése magyarázatot ad az eddigi téves azonosításra. Nem tudni, hogy ki és mikor azonosította a töredékeket a *De simonia etc.* részeként, de az 1970-ben megjelent CIH összeállítóinak még nem álltak a rendelkezésére a mai könyvtárosok munkáját segítő digitális eszközök, csupán a töredék külső jellemzőire támaszkodhattak a kiadás azonosítása során. A munka során más katalógusok leírásaira, betűrepertóriumokra, jobb esetben a rendelkezésre álló mikrofilm- és xeroxmásolatokra támaszkodhattak. Külső jegyeikben a *De simonia etc.* és a *De sollicitudine ecclesiasticorum* megegyeznek: méretük (negyedré), a sorok száma oldalanként (27) és a betűk típusa (Type 1b:106/111G⁹). A korábbi könyvtárosok munkájának felbecsülhetetlen értékét és szakmai jártasságukat jelzi, hogy ilyen jellemzők alapján a nyomdászt és a szerzőt azonosítani tudták. A nyomtatvány feltételezett meghatározását az is alátámaszthatta, hogy a *De simonia etc.* oldalain több Gerson-mű is olvasható, így jó eséllyel tartozhatak volna ehhez a nyomtatványhoz a töredékek. Az Inc. 1191 azonosítása után tehát a CIH 1422-es tétele helyesen:

- 1422 GERSON, Johannes: *De sollicitudine ecclesiasticorum*.
[Köln: Ulrich Zell, c. 1470.]
4° 24 ff.
ISTC ig00271000. H 7668. Pr 874. BMC I 190.Ia. VK 485. GW 10831.
Budapest, *Bibl. nat.* 1191 [fragm.]

Az Inc. 1191-es ősnymtatvány-töredék, ahogy feljebb olvasható, négy különálló levél, tehát az eredetileg összetartozó levélpárok elváltak egymástól. Az ősnymtatványt tulajdonosa egyszerűen, de gondosan – a díszítés láthatóan az egész nyomtatványra kiterjedt – díszítette, a bekezdések elején hagyott helyekre kétsoros vörös iniciálékát íratott, és ugyancsak vörös paragrafusjelek és megerősítő vonalak beillesztéséről gondoskodott. A levelekre került modern bejegyzések:

[a4] r Inc. 1191

⁶ MCGUIRE, Brian Patrick: *Jean Gerson and the last Medieval Reformation*, University Park (PA), Pennsylvania State University Press, 2005, 249.

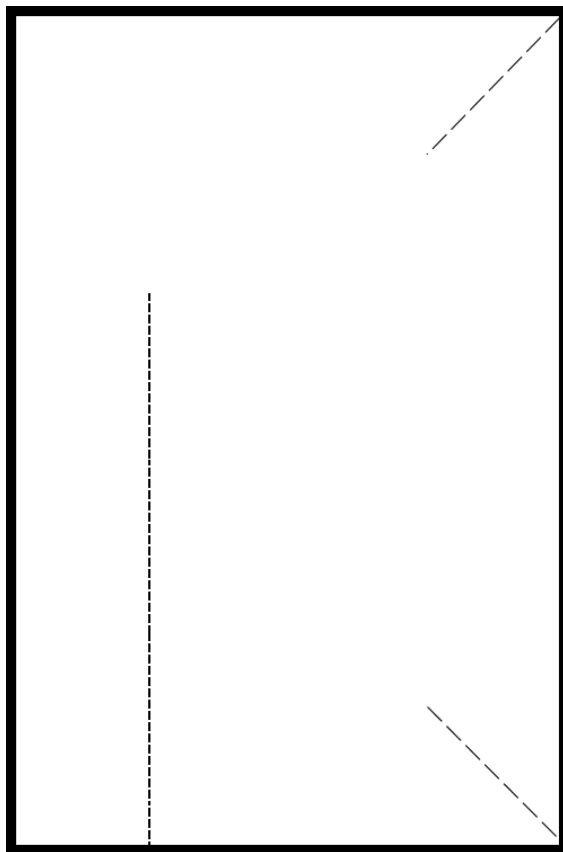
⁷ MCGUIRE 2005, i. m. 360.

⁸ MCGUIRE 2006, i. m. 31.

⁹ Az azonosító forrása a *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. <https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma01035> (Letöltve: 2020. 04. 10.)

- (1)
 ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR (kerek bélyegző)
 [a4] v ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR *B* Növedéknapló 1953 év 735 sz.
 (négysszögeletes bélyegző, a kurzivált karakterek kézírással)
 [a5] r (2)
 [c4] r (3)
 [c5] r (4)
 [c5] v ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR (kerek bélyegző)

A töredékeken a nyomtatott szöveg irányára merőleges középkori kézírásos nyomok és különböző sérülések láthatóak, amelyek a levelek szétválása után keletkeztek, ugyanis nem esnek levél-páronként egybe.

1. ábra: [a5] levél

Az [a5] levél két sarkában látható átlós irányú és az ellentétes oldalával párhuzamos teljesen egyenes bemetszések különösen jellegzetesek. Az elhasznált, szétszakadt nyomtatványok lapjait gyakran használták más könyvek tábláinak elkészítéséhez, az [a5] levélen ejtett bemetszések is akkor keletkezhettek, amikor az elkészült kötéstábla sarkainál a felesleges bőrt levágták, illetőleg a kötést és a könyvet összeillesztették. A töredékek ilyen felhasználása magyarázza a régies írásnyomokat is, amelyek a kötés egy másik alkotóeleméről, valamilyen kéziratos levélről nyomódhattak át. Tehát a leveleket másodlagosan egy jelenleg azonosítatlan könyv kötéstáblájának elkészítéséhez használták fel, amely során erősen körülvágták ezeket. Az [a4] levélen a rectót tekintve felül négyöt, lent akár kilenc karakter is hiányozhat a sorok végéről, ezen felül a jobb oldalon két nagyobb beszakadás látható. Az [a5] levél teljes szedéstükre olvasható, széle csak kevésbé szakadozott. A [c4] levelet felül annyira levágták, hogy a szöveg első sora is elveszett, de egyébként a tükör sértetlen, ezen felül a rectót nézve jobb oldalt látható egy nagyobb szakadás, amely nem éri el mélységében a szöveget. Végül a [c5] recto sorainak újfent hiányos a vége, fent négyöt, lent két karaktert vágtak le, illetve ennek a levélnek is hiányzik a felső margója, éppen az első sor fölött vágták el.

Soltész Zoltánné az ősnymtatvány-gyűjteményről szóló ismertetője alapján annyit lehet tudni a töredékek provenienciájáról, hogy a kiskunhalasi gimnázium engedte át az nemzeti könyvtárnak,¹⁰ ezt a növedéki bélyegző és az OSZK Régi Nyomtatványok Tárának ősnymtatvány-állománynaplója is alátámasztja. Kiskunhalason a 17. század óta működik református iskola, amely 1760-tól kezdve rendelkezik könyvtárral.¹¹ A muzeális értékű gyűjteményben, a Nagykönyvtárban, amelyen felül a gimnáziumban működött külön diákkönyvtár és a kötelező olvasmányok könyvtára is, a 20. század elejére jelentős értékű állomány gyűlt össze (1923-ban 40.447 tétel 80 millió korona¹² értékben, ez az 1940-es évekig tovább, kb. 43.000 példányra nőtt¹³). A második világháborúban sajnálatos módon a Nagykönyvtár közel ötöde elpusztult,¹⁴ majd az iskolát államosították.

Az Inc. 1191 kapcsán érdemes még szót ejteni a korábban feltételezett és a most azonosított nyomtatvány gyakoriságáról, jelentőségéről. A GW szerint a *De simonia etc.*-ből a világon negyvenhat példány (levonva a CIH alapján itt feltüntetett Inc. 1191-et), a *De sollicitudine ecclesiasticorum*-ból ötvenkilenc maradt fent, tehát az OSZK töredéke a hatvanadik ismert példány. Magyarországon eddig *De sollicitudine ecclesiasticorum* nem volt, jelenleg másik *De simonia etc.*-ről nem tudni.

Ez a rövid esettanulmány is rámutat arra, hogy szükséges a 20. századi könyvtárszakma lehetőségei szerint készült leírások, katalógusok ellenőrzése, mert a rendelkezésre álló új eszközök és módszerek fontos eredményeket hozhatnak.

SZÓVÁK MÁRTON

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné, *Az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatványgyűjteménye = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–1964*, Bp., 1966, 117.

¹¹ *A Kiskunhalasi Református Szilády Áron Gimnázium (VII–VIII. o. reál-gimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről*, szerk. Gulyás Sándor, Kiskunhalas, 1941, 107.

¹² *A Kiskunhalasi Református Főgimnázium értesítője az 1922–23. tanévről*, szerk. Pataky Dezső, Kiskunhalas, Hungária Könyvnyomda, 1923, 18–19.

¹³ GULYÁS 1941, i. m. 107.

¹⁴ *A Kiskunhalasi Református Szilády Áron Gimnázium évkönyve az 1946–47. iskolai évről*, szerk. Gulyás Sándor, Kiskunhalas, 1947, 11.

Még egyszer Zay Ferenc könyvtáráról (1553). Az arisztokrácia soraiba, báróként 1553-ban belépett Zay Ferencnek ugyanebben az évben írták össze könyveit. Talán éppen a rangemelkedés mentén vetették számba értékeiket. Zay Ferenc (1505–1570)¹ már kortársai értékelése szerint is Janus természetű volt. Egyfelől kialakult a kíméletlen vagyonszerző katona, Kassa és Felső-Magyarország kapitánya, a Habsburg Ferdinándhoz való hűségében megingathatatlan diplomata (1553–1557) imázsa, de ismerték mint tanult, olvasott embert, tudták, hogy történetírói ambíciói is vannak. Történeti munkáját a kor szokásától eltérően magyarul írta.² Életrajzát Thallóczy Lajos foglalta össze 1885-ben, a kor romantikus történetiszemléletével, és azzal a módszerrel, amikor a történész a család levéltárában kutatva a megvizsgált dokumentumokra csak mint az ott látottakra hivatkozott (és nem egy máig visszakereshető jelzetre). A Zay család történetéről így Thallóczy állításaira vagyunk utalva, mert a művelődési szokásaikról állított tényekről azóta sem kerültek elő dokumentumok. Zay Ferenc édesapja Zay Péter, édesanyja Lankai Kamarás Borbála. Mindkettőről azt állítja a szakirodalmi hagyomány,³ hogy írni, olvasni tudó jómódú köznemesek voltak. A család birtokai Szlavóniában helyezkedtek el, a török előrenyomulása elől északra, Felső-Magyarországra költöztek. Állítólag egy Zay János 1493-ban, és egy Zay Mátyás 1508-ban iratkozott be a Krakkói Egyetemre, azonban az anyakönyvek ('matricula') a legújabb kiadásaiból⁴ sem állapítható ez meg, igaz, számos Johannes, illetve Matthias szerepel a névsorokban. Hasonló a helyzet azzal az állítással is, hogy Zay Ferenc a Padovai Egyetem diákja lett volna.⁵ Thallóczy említi, hogy a „kortársak szerint” Zay Ferenc kiválóan tudott olaszul és németül, „Machiavelli *Discorsijait* folyton magával hordozta”.⁶

Már Thallóczy is idézte azt az összeírást, amelyet 1553-ban állítottak össze (*Registrum librorum Magnifici Domini Francisci Zay*), de csak 1984-ben adta közre Bessenyei József.⁷ A szakírók főleg Erasmus műveinek jelenlétét emelték ki, amikor jellemezték olvasmányait.⁸ A szlovák kutatók az-

¹ Életről a legteljesebb összefoglalás: THALLÓCZY Lajos, *Csőmőri báró Zay Ferencz, 1505–1570*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1885 (Magyar történelmi életrajzok).

² Kéziratban maradt munkája csak a 20. században jelent meg modernizált, majd betűhű kritikai szövegkiadásban: *Zay Ferenc, Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót és így esött*, sajtó alá rend. Kovács István, utószó Szakály Ferenc, Budapest, Helikon, 1980 (Bibliotheca historica); *Zay Ferenc, Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth és így essewth (1535 k.)*, Hasonmás és kritikai kiadás, közzéteszi Kovács István, Debrecen, KLTE, 1982 (Opera Facultatis Philosophiae Universitatis de Ludovico Kossuth nominatae, 6).

³ Elképzelhető, hogy Thallóczy Lajos még láthatott a Zay család levéltárában erre vonatkozó dokumentumokat az 1880-as években. Vö. THALLÓCZY 1885, i. m. 10–14.

⁴ *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken – Students from Hungary at the universities of Prague and Krakow, 1348–1525*, vol. 1–2, összeáll. Haraszi Szabó Péter, Kelényi Borbála, Szögi László, Bp., ELTE, 2106–2017 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, 2/1–2).

⁵ Az olaszországi egyetemtörténeti kutatások sem tártak fel ezzel kapcsolatos dokumentumot.

⁶ THALLÓCZY 1885, i. m. 13.

⁷ BESSENYEI József, *Egy olvasó nemesúr a XVI. században (Zay Ferenc könyvjegyzéke 1553-ból) = Magyar Könyvszemle*, 99(1983), 165–170; *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, munkatárs Monok István, utószó Monok István, Varga András, Budapest, Szeged, JATE, MTAK, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1), 9–11.

⁸ V. KOVÁCS Sándor, *Balassi Bálint antik olvasmányaihoz = Magyar Könyvszemle*, 99(1983), 171–172; TÓTH Béla, *Erasmus szerepe a magyarországi református iskolázásban*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati, 1989–1990, Debrecen, 1992 (A Déri Múzeum kiadványai, LXVIII), 439–450, (itt: 445); MONOK, István *The Distribution of Works by Erasmus in the Carpathian Basin during the Sixteenth and Seventeenth*

tán újra felfedezték a Zay-könyvtárat, újra kiadták a már kétszer megjelent könyvjegyzéket,⁹ majd Zay Ferencnek az orosz történelemről¹⁰ olvasott példányát is elemezték.¹¹

A könyvtár anyaga valóban meglepően modern egy korabeli köznemes olvasmányából kiindulva. Az ókori szerzők műveit ugyan csak a szerző nevének említésével és esetleg a cím egy szavának a kiemelésével jelezték a jegyzék összeírói, de összességében ez a tematikus egység azt a benyomást kelti, hogy nem iskolai kiadásokról van szó. Ez a csoport főként a történeti munkákkal, illetve a morálfilozófiai alapvetésű művekkel képviselteti magát. A latin történetírók tablója meglehetősen reprezentatív, nyolc szerző. A görög historikusok közül azonban csak Polüdórosz szerepel a trójai mitológiával. A trójai háború nagyon érdekelte Zayt, hiszen az említetten kívül volt még egy antológia erről a kérdésről, a 13. századi messzinai jogász, Guido delle Colonne népszerű históriája, és ide számíthatunk két *Aeneis*-kiadást is. A latin irodalomból Vergiliuson kívül olvashatta Ovidiusnak két művét (*Metamorphoses*; *Epistulae ex Ponto*), Terentius drámáit és idősb Plinius természetrajzát (*Historia naturalis*). A másik témakör, amelyben Zay több ókori szerzőt olvasott, az ékesszólás művészete volt. Arisztotelész, Cicero három műve (*Epistulae ad familiares*; az ekkor még Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad Herennium*; *Orationes*), Quintilianus, de szorosan ehhez a témakörhöz csatlakoznak a grammatikák is: Varro, Nonius Marcellus, Priscianus mellett Melanchthon görög nyelvtana és az *Elementa grammaticae*. Az antik etikai műveket Cato és Cicero képviselik, sztoikus karakterrel.

Ki kell emelnünk azt a jelenséget, hogy a Zay-könyvtárban a legtöbb művel két szerző képviselteti magát, Cicero hattal, és Arisztotelész kilenccel.¹² Csak néha említik a jegyzék összeírói az ókori szöveg kiadóinak, magyarázóinak a nevét is, így Aquinói Szent Tamásét (Arisztotelész), vagy Georgius Trapezuntiusét (Cicero). A középkori szerzők közül említendő a 4. századi keresztény Juvencus Hispanus (*Historia evangelica*), Albertus Magnus, ismételten Aquinói Szent Tamás (*De caelo*; *De ente et essentia*; *Philosophia naturalis*), és az ugyancsak skolasztikus filozófus, a lipcei Johann Lint-holcz. Érdekesnek mondható John Pecham (Johannes Pisanus) *De perspectiva* című művének jelenléte, vagy ezt értelmezhetjük úgy is, hogy Zay Ferenc Szent Tamás teológiai és természetfilozófiai nézeteinek kritikáját is olvasni akarta, részben az említett Albertus Magnus, illetve Pecham műveiben.

Ahogy említettük, Zayról ismert a történet, hogy Machiavelli olvasója volt, ugyanakkor a könyvek között államelméleti munka csak Arisztotelésztől és Cicerótól bukkan fel. Igaz, akadnak újkori történetírók, pl. Marinus Barletius Szkanderbég-életrajza, egy Amerika-leírás (*Novus orbis descriptio*), és Johann Carion világtörténete. A kortársak közül Rotterdami Erasmus szerepel a könyvtárban három művével (az egyik a Philippo Beroaldoval történt levélváltása, egy filozófiai munkája és az *Adagia*), illetve Philipp Melanchthon, akinek hét művét említi az összeírás. A Dániel-kommentár és a Carion-krónika-kiadás egyértelműen Zay történetfilozófiai látókörét tágították, a görög nyelvtan, illetve az *Elementa grammaticae* a humanista ismereteit bővítette, csakúgy, mint a *Dialectica*. A *Loci communes* azonban már a protestáns gondolatok iránt is érdeklődő köznemes¹³ állítja elénk.

Centuries, in *Republic of Letters, Humanism, Humanities*, ed. Marcell Sebők, Bp., CEU, 2005 (Collegium Budapest Workshop Series, 15), 35–43, (itt: 39).

⁹ SAKTOROVÁ, Helena, *Najstarši katalóg knižnice rodu Zaiovcov*, Kniha 2016, 335–342.

¹⁰ Von HERBENSTEIN, Siegmund, *Rerum Moscoviticarum commentarii...* Basileae, Johannes Oporinus, 1556.

¹¹ SIBYLOVÁ, Michaela, *Unikát z knižnej zbierky baróm Františku Zaia (1505–1570) v fonde Univerzitnej knižnice v Bratislave = Studia Bibliographica Posoniensia*, 12(2017), 34–42.

¹² Ilyen, csaknem teljes Arisztotelész-korpusza csak Forgách Imrének volt (1588: *Magyarországi magánkönyvtárak, II, (1580–1721)*, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 3–9.

¹³ A könyvjegyzék összeírásának évében emelkedett a bárók sorába.

A „libri sacri” csoportban felsorolt 31 cím egyáltalán nem csak „szent” témájú alkotás. Ugyan van szertartáskönyv, imádságos könyv és katekizmus is, azért akad néhány humanisták által is kedvelt kegyességi szerző, de ide sorolták Melanchthon *Colloquia pueriliáját*, és *Loci communes*ét is.

Összességében Zay Ferenc könyvtára egy kiváló humanista gyűjtemény, olyan, amelyben a *devotio moderna* alapművei együtt vannak a humanista művekkel, és felbukkan a protestantizmus is az érdeklődési körében. Az öt követő Zay generációk könyvtulajdonlásáról sajnos nem találtunk újabb adatokat a 16–17. századból.

MONOK ISTVÁN

Bibliográfiai újdonságok az Esterházy-könyvtárból 1. Sz. Patricius purgatoriumjáról való historia... (Bécs, 1662–1663). A „műkedvelő mecénás” Esterházy Pált (1635–1713) számos területtel joggal tarthatja mecénásának, így az irodalom- és könyvtörténet is. Íróként, költőként több tucat mű szerzője, illetve szerzői közreműködője, szerkesztője. Elkészült Esterházy Pál könyvtárának rekonstrukciója,¹ amelyben többek között számba vettük a hozzá köthető műveket, így tudjuk, hogy több mint 80 kiadvány köszönheti neki megjelenését.² Igazán impozáns mennyiség. A megjelent művek dátumát végignézve messzemenően igaz az a korábban már többször megfogalmazott állítás, miszerint politikai mellőzése után, az 1680-as évektől szaporodtak meg kiadványai: az általa írt és patronált munkák kétharmada jelent meg 1690 és 1713 között, vagyis alig két évtized alatt.

A megjelenés éve

Az alább ismertetendő munka azonban még Esterházy Pál ifjúkorának egyik terméke, s a harcos, erőszakos protestánsellenes időszakában jelent meg, ez a *Sz. Patricius purgatoriumjáról való historia*.³ Sok adat ismert volt erről a moralizáló elbeszéléstről, vallási tanításról, néhány fontosat azonban csak nemrég sikerült kideríteni.

Magából a kötetből ugyan nem derül ki, hogy mikor és kinek a tipográfiájában látott napvilágot, de Ecsedy Judit nyomdászattörténeti vizsgálatai alapján az özvegy Susanna Rickhes bécsi műhelyében jelent meg, mégpedig 1661–1669 között. Hausner Gábor a mű keletkezésének hátterét elemezve pontosította ezt az időintervallumot, szerinte az Esterházy-birtokokon folyó erőszakos térítések idejét tekintve a *Szent Patrik* kiadásának „terminus post quem-je 1659, a terminus ante quem pedig 1663.”⁴ Esterházy akkor fejezte be ugyanis a térítéseit, amikor 1663-ban csatlakozott „a török elleni harc érdekében a vallási ellentétek elsimításán, a belső egység megteremtésén fáradozó Zrínyi mozgalmához”.⁵ A hadtörténész további érve a datálásához az, hogy a ’historia’ ajánlólevelének írója, mint két évvel azelőtti „híres cselekedetről” beszél a térítés kezdetéről. Ezzel szinte biztosan Esterházynak a nagy visszhangot kiváltott 1659–1660. évi rekatolizálási akcióira utal. Mindezeket

¹ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterhasiana Bibliotheca, A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020 (Esterhasiana).

² Korábbi összeállítások: SEMMELWEIS, Karl, *Die gedruckte Werke des Palatins Paul Esterházy = Burgenländische Heimatblätter*, 23(1961), 32–42; TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál magyar nyelvű kegyességi művei = Limes*, 18(2005), 3, 49–59.

³ Eszmetörténeti háttéréről lásd: HAUSNER Gábor, *A. Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 117(2001), 332–340.

⁴ *Uo.*, 336.

⁵ *Uo.*, 336.

figyelembe véve Hausner arra a következtetésre jut, hogy az ajánlás megírását és a kötet megjelenését 1661–1662-re kell tennünk, és az RMNy-leírásban így is szerepel.

Az alábbi forrás alapján a fenti dátumot tovább tudjuk pontosítani, illetve egy kissé módosítani, valamint feltehetően a fordító neve is ismertté válik.

„Praesentium vigore testor id recognosco Generosum *Dominum* P(aulum) Ester(házy) Emblemata pro Purgatorio S(ancti) Patricii intitulato exoluisse ideoq(ue) pro iis decem florenos Ungaricales dedisse Anno 1663 die 1 Januarij

Fr. Stephanus Kralich Ord. S. Francisci Sacerdos.”⁶

Az 1663. január 1-jén keletkezett elismervény szerint a gróf 10 forintot fizetett a munka támogatására, vagy utólag, és ekkor a könyv 1662-ben jelent meg, vagy előre, akkor pedig 1663-ban. A megjelent könyvben egyébként nincsenek emblémák, csak a címlapon látható egyetlen fametszet, egy a purgatórium tüzeiben égő alak.

A fordító

Magából a kötetből tudható, hogy a fordítást „Nagyságtok Alázatos Káplánya F. K. I.” végezte el, de hogy ez a monogram kit takar, arra eddig csak feltételezések léteztek. Hausner Gábor úgy vélte, hogy a mű megjelenésének körülményeit és időpontját figyelembe több egyházi személy is szóba jöhet. Mivel a dedikáció és az ajánlás írója nem minden esetben ugyanaz a személy, így első megközelítésben az elszászi származású jezsuitát, Johannes Vicariust (1603–1666)⁷ gyanította szerzőnek. Végül arra a megállapításra jutott, hogy „a história stílusjegyei, népies ferences színvonala azonban inkább ferences szerzőre” utal. A történész megállapítását igazolja a fentebb közölt dokumentum is, amelyből a fordító-káplán neve is ismertté válik: „Fr. Stephanus Kralich Ord. S. Francisci Sacerdos”. Tehát valóban, egy ferences szerzetesről van szó, Kralics Istvánról. Személyéről többet nem sikerült kideríteni az elérhető kézikönyvekből. Ugyan Michael Weiss OFM névtárában sem szerepel Kralich/Kralics, egy „Fr. Krasics Stephanus” azonban igen: ő 1664. március 21-én hunyt el. A két személy feltehetően ugyanaz, hiszen egyrészt az évek átfedik egymást, másrészt a kéziratokban az ‘s’ és az ‘l’ könnyen összetéveszthető.

A fenti adatok alapján a *Régi Magyarországi Szerzők* névtára egy névvel gazdagodott, a *Szent Patrik históriája* című nyomtatvány címleírása pedig az alábbiak szerint pontosítható:

(Kralics István), transl.: Sz. Patrícus purgatoriumjáról való historia, mely most újonnan groff Esterhazi Pal uram ő nagysága parancholattyából magyarra fordittatott és jó rendbe hozatott. Béchen, vidua Susanna Rickhes, 1662–1663. – RMNy 2962.⁸

MONOK ISTVÁN
ZVARA EDINA

⁶ Az elismervény Esterházy Pálnak az 1661–1666 közötti bécsi könyvszámlái és megállapodásai között maradt fenn. Budapest, MNL OL P 125, Esterházy Pál nádor iratai, 107/48/10827. Kiad. MONOK, ZVARA 2020, i. m. Nr. 2613/2. A dokumentum olvasatában nyújtott segítségéért Szabó Ádámot illeti köszönet.

⁷ Az Esterházy-misszió egyik állandó tagja volt. A családdal való szoros kapcsolatot mutatja, hogy testét a kismartoni családi kriptában helyezték el. Életére lásd: FAZEKAS István, *Adalékok a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához* = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII, 1994; HAUSNER 2001, i. m. 339; MARTÍ Tibor, *Gróf Esterházy László (1626–1652), Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*, PhD értekezés, Budapest, 2013, 112–113.

⁸ A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, OTKA K 132770 számú pályázata támogatta.

I. Lipót Szelepcshény primás bécsi házának kirablója? – Forráskritika, textuselemzés, archi-visztikai és történeti kontextus. Mindaz, ami Szelepcshény György esztergomi érsek, Magyarország primása (1666–1686) bécsi házával történt az 1683. évi ostrom idején, régóta és részletesen ismert a történettudomány számára. A kahlenbergi csata bicentenáriuma alkalmával Johann Newald dolgozta fel, a kor szokása szerint kimerítő adatolással. Az eseményeket a primási kincsek elkobzását irányító Kollonich Lipót szemszögéből, beszámolója alapján ismertette.¹

Ő utána a magyar közönség számára Takáts Sándor foglalta össze erősen kurucos hangvételben, de tényszerűen az izgalmas fordulatokban bővelkedő cselekményeket.² Alapvetően szintén Kollonichnak az uralkodó számára írt részletes beszámolóját használta,³ de merített két másik – Kollonich által is idézett és kritizált – kulcsdokumentumból is. A házban tartózkodó érseki káplánnak, Hajdinovich Pálnak⁴ az 1683. szeptember 13–14-én, az oszmánok vereségét követően tetőpontra jutó eseményekről frissiben papírra vetett részletes beszámolójára, valamint Szelepcshény primás szeptember 22-ei, az uralkodónak hosszasan panaszkodó és az okozott károk megtérítését követelő levelére támaszkodott.⁵

E két latin nyelven íródott történeti forrás egészen a közelmúltig kiadatlan maradt. A bécsi Hofkammerarchivban található 18. századi, komplex ügyirati másolatból kiemelve, rövid bevezető kíséretében Fodor Nóra publikálta őket az Új Magyar Sion hasábjain, és magyar fordításukat is hozza.⁶ Bevezetőjében összefoglalja az ostromlott városban zajló kémhistóriát, tömeghisztériát, nyomozást és a primási ház⁷ pincéjében Thököly-rebellek helyett végül a mesés kincsek megtalálását. Utóbbiakat: „ékszereket, nyakláncokat, gyűrűket, tallérokat, kis hordókban az összes pénzt” Kollonich Lipót öt szekérrel szállíttatta el az ostrom eloszlásának napján.⁸ A leendő bíboros, majd primásutód, ekkor bécsújhelyi püspök volt máltai lovagként vett részt a császárváros védelmének irányításában a parancsnok Heinrich Ernst Rüdiger vont Starhemberg oldalán.⁹

¹ *Beiträge zur Geschichte der Belagerung von Wien durch die Türken, im Jahre 1683 I–II*, Wien 1883–1884, II, 35–53 (benne az események leírásával, Kollonich 1684. február 8-ai összefoglaló kimutatásával). Lásd még KLOPP, Onno, *Das Jahr 1683 und der folgende Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699*, Graz 1882.

² TAKÁTS Sándor, *Az esztergomi érsekség kincsei Bécsben* = TAKÁTS Sándor, *Régi idők, régi emberek*, Bp., Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1922, 321–330.

³ *Uo.*, 323skk. Közlebbi jelzetet nem ad, csupán ennyit ír: „Közös pénzügyi levéltár, Hungarica 1683. Itt van az eredeti jelentés”. E jelentésnek – az alább a 25. sz. jegyzetben említett források (vö. a 17. sz. jegyzetet is) kíséretében megvalósuló – publikálása lehet majd a kutatás következő lépése a történetek árnyalt, modern elemzésének és értékelésének kíséretében. A feladatra jelen rövid korrekcióim keretében nem vállalkozhatok.

⁴ Rá lásd B. SZÉKELY Dorottya Piroska, *Szelepcshényi György végrendelete* = *Lymbus*, 18(2019) s. a. (149. j.). Mint bécsi káplánja 100 tallért kapott Szelepcshénytől végrendeletében.

⁵ TAKÁTS 1922, i. m. 326, 327.

⁶ FODOR Nóra, *Szelepcshény György primás vagyonának eltulajdonítása* = *Új Magyar Sion*, 2017, 1, 117–133. – A kurrens jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (ÖStA FHKA), Kameral Ungarn, Fasc. 3, Sub. 2, Nr. 45. ex Sept. 1763 (Kt. 90. fol. 19–143.). Oross András tájékoztatása szerint a mintegy 120 főlíót kitevő ügyirat olyan 1683–1684. évi iratok másolatát tartalmazza, amely mindegyike az érseki javakra vonatkozik.

⁷ A Himmelfortgasse 14. sz. alatt, Savoyai Jenő téli palotájának közelében található ház helyén állt, egészen a 20. század elejéig.

⁸ FODOR 2017, i. m. 117–120.

⁹ Életrajzi adatai a közismert irodalom mellett nyitrai, bécsújhelyi és győri kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveiben: Archivio Apostolico Vaticano; Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales

Miközben Szelephény nyitrai és esztergomi kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének kiadásán, és ide kapcsolódóan mikrobiográfiájának megírásával foglalkoztam,¹⁰ a közzétett iratokat átolvasva Hajdinovich káplán kiadott beszámolójának egy különös részletére lettem figyelmes:

„...az ostrom elmúltá utáni napon itt volt **Őfelsége** Maholányi es Gyáni urammal, és a megmaradt monstranciákat, **arany valamint ezüst edényeket, ezüstözött keretű hatalmas képeket**¹¹ **szekéren elszállíttatta**, úgyhogy a hitványabb dolgoktól, bizonyos szőnyegtől és ruhadaraboktól eltekintve üresen hagyta a házat. Azokat sem hagyta volna itt, ha az előző este rá nem sötétedett volna. Addig még a csekélysegeket is magával vitte, sőt ezeket másoknak tovább adta úgy, hogy szétszította barátai közt. És ez után sok mindent széthordott. Mivel pedig Maholányi uram épp rajtakapta őt a betörésen, amit neki válaszolt, maga Maholányi uram fogja Nagyságodnak elmondani. Különösen értékes drágaságokat a már említett Kollonics gróf megőrzött magánál, 'mely összes tárgyra',¹² remélem, Nagyságodnak lesz majd gondja, 'mielőtt azok máshová szállíttatnának, melyekkel kapcsolatban miként járt el',¹³ mit forgatott a fejében Kollonics, többet csak Nagyságod előtt szólok, minden mondandót megőrzök, és hűen magamban is fogom mindaddig tartani. Ez volt hát azon események sora, amelyek Nagyságod házában a kincsek megkaparintása érdekében végbementek..."¹⁴

(P. Cons.) és Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi Canonici (P. Vienna): P. Cons., vol. 67, fol. 427r–439v és P. Vienna, n. 148; P. Vienna, n. 169 és P. Cons., vol. 68, fol. 324r–334v; Győr – P. Vienna, n. 221.

¹⁰ „*Catholicos ad spem erigendo*”, Lósy Imre, Lippay György és Szelephény György kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikánban (1625–1666) (CVH II/8), mikrobiográfiai tanulmányokkal közreadja Tusor Péter, Bp., Róma 2020.

¹¹ Ehelyett: 'arany vázakat, aztán az ezüstöket, a nagy ezüst képeket'. – Fordítási korrekcióimat a fenti idézetben kurzív szedés jelzi.

¹² Ehelyett: 'minden egyéb dologról'.

¹³ Ehelyett: 'Mielőtt más beszélné arról, mi módon történt mindez'. – A teljes fordítást nem tartottam feladatomnak ellenőrizni. Annyit jegyzek meg csupán, hogy a primás megszólításainál, megnevezéseinél a ('Celsissime et Reverendissime Princeps', 'Celsissime Princeps', 'Vestra Celsitudo') a 'Nagyságos es főtisztelendő Herceg', 'Nagyságos Uram', és felváltva 'Nagyságod/Fenséged' nem helyes, helyette a „Főmagasságú és Főtisztelendő Herceg”, „Főmagasságú Herceg” és „Főmagasságok” a megfelelő terminusok. Egyedül a 'Nagyságod' következetes használata lenne tolerálható, mivel a korabeli magyarban valóban ezt használták, nem lévén képes még a nyelv követni a latin terminusok cizellálódását, (Arról, hogy Szelephényt, pontosabban a Pázmány utáni primásokat Lippaytól kezdve miért címzik rendre hercegnek, miközben a hercegprimási cím közismerten Keresztély Ágosttól él, egyszer még írni fogok.)

¹⁴ FODOR 2017, i. m. 123–125 (125). A latin átirat: „His peractis sequenti die post solutam obsidionem adfuit hic Sua Sacrissima Maestas cum domino Maholany, et domino Gyani residuas montrantias, vasa aurea, tum argentea, imagines magnas deargentatas curru evexit, ita ut vacuum domum reliquerit praeter viliores, quosdam tapetes, et quasdam vestes, quas non reliquisset, nisi ipsum tenebrae nocturnae pridie in domo reperissent, dum videlicet res etiam minutiores accepisset, imo ea aliis distribuisset, uti distribuit suis amicis, et multa postea distraxit. Quia vero eundem in actuali huius violentiae exercitio dominus Maholany repererit, quid eidem responderit, informationem a praefato Domino Maholany Vestra Celsitudo habebit. Praecipua clenodia apud se nominatus Kollonich reservat, de quibus rebus omnibus, spero assiduam curam Vestra Celsitudo habebit, antequam alio distrahanatur, circa quas quomodo egerit, quid molitus fuerit Comes Kollonich, oretenus

Az idézet egészen szenzációs. „Öfelsége”, a latin szövegben „Sua Sacratissima Maiestas”, vagyis I. Lipót császár és király (1657–1705) személyesen jelent meg a primás házában, és fejezte be annak – saját Titkos Tanácsa előzetes jóváhagyásával történő – kifosztását. Közreadója semmilyen kommentárt nem fűzött e sorokhoz, és mindez így rangos, katolikus tudományos folyóiratban megjelent, megjelenhetett. A jelek szerint a szerkesztőbizottság, a lektorok sem emeltek kifogást ellene. Joggal gondolja tehát a gyanútlan olvasó, hogy a Habsburgok közismert pénzhiánya oly mértékű volt, hogy szükség esetén akár még főpap alattvalóik házáat is személyesen fosztották ki (stb.).

Elhatároztam, hogy a kérdés végére járok. Az eset hihetlensége mellett kiváltképpen erre sarkalt a szöveg belső ellentmondása, miszerint császár és királyt elkísérő Maholányi János királyi titkár pár sorral lejjebb már úgy szerepel, mint aki épp rajtakapta a kifosztót. Oross András bécsi levéltáros delegátus segítségével nyomába eredtem hát a forrásoknak.¹⁵ A közreadó által használt 18. századi másolaton valóban az uralkodó megjelölése „Sua Sacratissima Maiestas” található.¹⁶ Erre előkerestük a Takáts Sándor által használt 1683. évi iratokat a Hofkammerarchivban,¹⁷ ahol Szelephény 1683. szeptember 22-ei panaszlevelének eredetije mellett Hajdinovich beszámolója is fellelhető.¹⁸ És bizony abban is „Sua Sacratissima Maiestas” áll... A szövegfilológia tehát a közreadót, lektorát és folyóirat szerkesztőbizottságát igazolja. Az információ egzakt, nincs olvasati hiba, filológiai szempontok alapján felesleges lett volna bármi módon is észrevételezni a problémát a kiadás során. Feketen-fehéren az áll az egykorú, egyetlen szövegváltozatban, hogy Öfelsége tényleg személyesen einstandolt.

A külső érvek figyelembevétele azonban felülbírálja a textuskutatás eredményét. A levéltári kutatás nem volt felesleges, hiszen az ügyre vonatkozó, aktaszerűen rendezett, több más eredeti irat mellett megtalálható Hajdinovich soron következő, rövidebb beszámolója is, mely szeptember 19-én kelt, és a történetek folytatását beszéli el:

„A Kollonics gróf által az égiek ellen elkövetett nem várt erőszakotél kapcsán (melyről minap irtam Főmagasságtoknak)¹⁹ mit válaszolt a Legszentebb Császári Felség, a Maholányi úrtól Főmagasságtoknak e sorokkal együtt küldött leveléből kiválóan megértheti Főmagasságtok. Ez ügyben ugyanis az említett Maholányi úr és a méltóságos kancellár úr²⁰ tegnap audiencián jártak Öfelségénél. A mondott Kollonics gróf megkaparintva a pénzt, s megkaparintva a kincseket a továbbiakban oly szégyentelenül fejezte be műveletét, hogy a házból a korábban általa odaállított őrséget elvitette, még hozzá azon megokolással, miszerint mivel a házban nincsen már pénz, nincs hát szükség őrizetre sem. A császári biztos, akit szintén ő rendelt a házba, és akinek ellátmányára napi egy forintot adott, mégpedig Főmagasságtok pénzéből, időközben meghalt Főmagasságtok házában. Mivel pedig Kollonich

plura Vestrae Celsitudini aperiam, quae apperianda conservo, et fidelis conservabo. Et haec est series tota actionis exercita in domo Vestrae Celsitudinis erga acceptionem thesauri...” *Uo.*, 121–123 (122–123).

¹⁵ Szíves és készséges segítségét itt is köszönöm.

¹⁶ ÖStA FHKA Kameralé Ungarn, Fasc. 3, Sub. 2, Nr. 45. ex Sept. 1763, fol. 32 (Kt. 90).

¹⁷ I. m., 323 és skk („Hungarica, 1683”). A kurrens, pontos jelzet: ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, 1684. 01. 17. (Kt. 680. fol. 141–197.)

¹⁸ *Uo.*, Kt. 680, fol. 153r–155v (Szelephény) és 164r–165v (Hajdinovich).

¹⁹ Az előző jegyzetben (is) idézett, jelen kritika tárgyát képező beszámolójára hivatkozik.

²⁰ A primási rokon és örökös Maholányi Jánosra, valamint Gubasóczy János nyitrai püspök, udvari magyar kancellárra lásd: FAZEKAS István, *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között* (Akadémiai doktori értekezés), Bp., 2018, 302–303 és 268–269.

Lipót az őrseget a háztól visszavonta, félek, nehogy őtöle további erőszak essék a házra. Ugyanis mivel már megszerezte azokat a takarókat, melyeket Főmagasságtok az ágyra készített, és más kisebb dolgokat, miképp a minap megjelentettem, félok, hogy valamelyik nap a kárpitozott székeket és más berendezési tárgyakat is el fog ragadni, jóllehet ebben a kérdésben Maholányi úr azt a felvilágosítást adta nekem, hogy további rablást már nem fog megkísérelni. Eközben Khien doktor beszámolójából úgy értesültem, hogy Főmagasságtok egy nagyértékű kabátját, melyet Starhemberg tábornoknak ajándékozott, ám a generális vonakodott elfogadni azt, és visszaküldette.”²¹

Az újabb beszámoló tartalmából az a belső ellentmondás, miszerint Maholányi János, az udvari magyar kancellária titkára rajtakapta volna a császárt és királyt a rabláson, fokozódik, hiszen itt meg épp audienciára siet hozzá Gubasóczy János kancellárral, hogy beszámoljon ugyanezen úgyról. Az ellentmondás nemcsak fokozódik, hanem bizonyossággá is válik, ha végül figyelembe vesszük magát a történeti kontextust is. I. Lipót udvarával ugyanis a közkézen forgó kronológiák tanulsága szerint már 1683. július 7-én elhagyta Bécsset,²² és átmenetileg Passauban,²³ majd egészen 1684 tavaszáig Linzben tartózkodott.²⁴ Szelepcshény primás első indulatában maga is ide sietett volna hozzá személyesen, miként publikált leveléből kiderül,²⁵ a jelek szerint végül Maholányi utazott helyette. Az idő rövidsége arra utal, hogy vélhetően külön utasítás nélkül, saját elhatározásából ment a kancelláriai titkár Linzbe, hiszen szeptember 19-én már az audienciáról írt jelentése Bécsben, az azt Szelepcshénynek továbbító Hajdinovich kezében volt.

Az eset egyaránt a magyar egyház és művelődéstörténet különleges momentumuma. Általa nemcsak a primás, hanem az esztergomi főszékeskáptalan Bécsben menekített kincseiről kaphatunk képet, még ha jórésztük épp ekkor meg is semmisült.²⁶ Hiába állítja azonban az ellenkezőjét történeti forrás, lefoglalásukban I. Lipót személyesen nem vett, nem vehetett részt. Az ezt bizonyító, közvetlenül az eset után keletkezett, egyébiránt valóban tökéletesen hiteles és megbízható dokumentum állítása téves. A tévedés okát is könnyen feltételezhetjük, sőt kitalálhatjuk. Hajdinovich primási káplánnak az események után papírra vetett levele az 1683. szeptemberi iratok között sem eredetiben maradt fenn a Hofkammerarchivban, hanem a Szelepcshénynek történt kézbesítésé-

²¹ Közlését lásd a *Függelékben*.

²² BENDA Kálmán, PÉTER Katalin, *Magyarország történeti kronológiája I–IV*, Bp., 1981–1982, II, 503; *Magyarország története 1526–1686* (Magyarország története tíz kötetben 3/1–2), szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987, 1577.

²³ Vö. NEWALD, *Beiträge zur Geschichte der Belagerung*, 53.

²⁴ I. Lipót 1683. november 18-án Linzben ad császári megerősítést egy bajor szerződéshez, sőt még 1684. április 22-én is ugyanott írja alá a szövetségi és segélyszerződést a bajor választóval. *Österreichische Zeitschrift für Rechts- und Staatswissenschaft*, hg. von Thomas Dolliner, Joseph Kudler 2(1847), 442; vö. még BITTNER, Ludwig, *Chronologisches Verzeichnis der Österreichischen Staatsverträge, I: Die Österreichischen Staatsverträge von 1626 bis 1763*, Wien 1903, ord. cron.

²⁵ „Volebam quidem, statim ex hac insperata consternatione, et insupportabili maerore, Linzium versus movere, verum postquam Posonium, pro functione illa, benedictionis armorum, Majestatis Vestrae mihi imposita, me contulisses, ac Viennae omnia mea reliquisses, defacto tanto itineri sufficientibus sumptibus me destitutum comperio.” FODOR 2017, i. m. 129.

²⁶ A megmaradtak viszont gondos inventariázásra kerültek. A káptalan 1683. december 18-ai levelét ugyancsak a Hofkammerarchivból, de közelebbi jelzet nélkül idézi: TAKÁRS 1922, i. m. 327. – A piarista szerzetes mindemellett még Kollonich Fenessyhez írt decemberi levelét, Szelepcshény újabb, 1684. január 7-ei levelét, valamint az Udvari Kamara 1684. március 9-ei előterjesztését hivatkozva (328–330). Vö. FODOR 2017, i. m. 119–120, 13–14. j. is.

se után szinte azonnal elkészített másolat formájában.²⁷ Mely másolatot minden bizonnyal sietsően csináltatta letovicei várában a sokkhatás alá került primás. Még hozzá épp magának az uralkodónak a tájékoztatására, mondván, az eredetét magánál tartja, és szükség esetén fel tudja mutatni.²⁸ A nyilvánvaló kapkodás magyarázhatja tehát, hogy a textus 'romlott', a másolás során vélhetően egy sor, néhány, most már rekonstruálhatatlan szó egyszerűen kimaradt, még hozzá úgy, hogy szintaktikailag ugyan értelmes, történetileg viszont teljesen abszurd mondat keletkezett. Kora újkori másolati forrásoknál efféle hiba elő-előfordul. Igaz, az már elég ritka, hogy sem 21. századi publikálója, sem pedig korabeli hivatalnok olvasója, olvasói, nem észrevételezték, javították e kapitális 'lapsus calami'-t, mely filológiai korrekció elvégzése mostanra maradt.

I. Lipót választott szent római császár, Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Styria, Karintia, Karniola és Würtemberg hercege, Tirol grófja tehát nem rabolta ki Szelephény primást, nem szállította el személyesen a maradék „monstranciákat, arany valamint ezüst edényeket, ezüstözött keretű hatalmas képeket” szekéren. Ez bizony szintén Kollonich volt, a jelenetre Takáts elbeszélésének azon részében ismerhetünk rá, amikor arról ír, hogy maga Kollonich két monstranciát és néhány ezüst reliefet saját kocsijára tétetett, s ezeket magával vitte.²⁹

A történelem egy szennzációval szegényebb lett. A történettudomány klasszikus alapszabálya viszont ismét igazolódott: megfelelő forráskritika és textuselemzés, továbbá archivisztikai és történeti kontextusba helyezés nélkül forrást kiadni ugyan lehet, de nem szabad.

FÜGGELÉK

Bécs, 1683. szeptember 19.

Hajdinovich Pál Szelephény Györgyhöz

(ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, Kt. 680, fol. fol. 149rv és 150rv)³⁰

Copia litterarum reverendi Pauli Haidinovics capellani domini archiepiscopi Strigioniensis
ad eandem Vienna 19 Septembris anni 1683 datarum

Ratione illius (de qua nuper vestrae celsitudini scripsi) contra Superos a comite Kollonics insperatae exercitae violentiae, quid responderit sacratissima sua maiestas, ex praesentibus litteris a domino Maholány ad vestram celsitudinem expeditis, vestra celsitudo optime intelliget, circa enim hanc materiam praememoratus dominus Maholani et illustrissimus dominus cancellarius apud suam sacratissimam maiestatem audientiam heri habuerunt. Praefatus comes Kollonics accepta pecunia, acceptis thesauris tam impudice ulterius suam rursus operationem concluderit, ut e domo illico salva-

²⁷ Az írásképp Szelephény szokásos levélírójáét mutatja, a főszöveg és az aláírás ugyanazon kéztől vannak. Hátíratá: „Copia litterarum capellani excellentissimi domini archiepiscopi Strigioniensis Vienna datarum”. A sietségre jellemző, hogy Hajdinovich legkorábban szeptember 15-én írhatta meg és indíthatta útnak levelét a még háborús viszonyok között a Bécstől közel 200 km-re, a Brünn felett található Letovicébe, és szeptember 22-én már Szelephény levele és a másolat is készen volt.

²⁸ „id quod ex mentionati capellani domus meae informatione, copialiter annexae, colligere est: cuius originalem ubi me, auxiliante Deo, Viennae, aut alibi, Majestati Vestrae Sacratissimae, suplicabundus demississime praesentare potuero...” FODOR 2017, i. m. 128.

²⁹ TAKÁTS 1922, i. m. 325–326.

³⁰ Két egyező szövegű másolat maradt fenn.

guardiam ab ipso impositum acceperit, sed ob hanc rationem, quod cum in domo non sit pecunia, non indigeat domus salvaguardia. Commissarius Caesareus, qui etiam ab ipso in domo fuit constitutus, iam est mortuus hic in domo vestrae celsitudinis, cui dabat quavis die unum florenum pro mensa, et quidem ex pecunia vestrae celsitudinis.

Quia vero accepta est salvaguardia e domo a comite Kollonics, timeo ne insuper aliqua ab eodem domui violentia inferatur, cum enim acceperit etiam illa tegumenta, quae vestra celsitudo adhibebat pro lecto et alia ut nuper insinuavi, minutiora, timeo ne aliqua die rapiat carpitae sedes et aliam domesticam suppellectilem, licet in hac materia dominus Maholani instructionem mihi dederit, quod plures rapinas iam non tentabit. Habeo interea ex relatione doctoris Khien, quod clamidem unam magni pretii vestrae celsitudinis praesentaverit generali a Starenberg, pro dono, is vero accipere recusavit, et eidem illam remisit. His maneo etc.³¹

TUSOR PÉTER

Ismeretlen könyvjegyzék a 18. század elejéről. A Magyarország 1750 előtti könyvkultúrájának felkutatására vállalkozó munkaközösség 1991-ben rendezte sajtó alá az *Erdélyi Könyvesházak* című sorozat első két kötetét, amelyekben az erdélyi katolikus, református és unitárius intézményi könyvtárak jegyzékeit közölték.¹ 1994-ben az addig ismert, magánkönyvtárakról készült jegyzékeket rendezték sajtó alá,² 2004-ben pedig az erdélyi szász források láttak napvilágot.³ A sajtó alá rendezők e kötetek megjelenése után sem tekintették befejezettnek a kutatást, tovább gyűjtötték az adatokat, így 2018-ban napvilágot látott az V. kötet is,⁴ és a gyűjtés tovább folytatódik.

A nagyobb tétekszámot tartalmazó könyvjegyzékek levéltárakból kerülnek elő, a rövidebb listák nagy része nyomtatott könyvek előző- és hátvédlapjairól.

A 2018-as évben a Nagyenyedi Bethlen-Kollégium könyvtárában vettük számba néhány 16. századi európai protestáns teológus, ún. reformátor munkáit. E kutatás során került kezünkbe az a Luther-kötet, amelynek hátsó oldalára 15 tételből álló könyvlistát jegyeztek fel. A továbbiakban ezt a listát kívánjuk közzélni, a tételeket feloldani, illetve meghatározni az egykori tulajdonos teológiai profilját.

³¹ Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

* A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Ösztöndíjprogramja támogatta.

¹ JAKÓ Klára, *Erdélyi könyvesházak I, Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*, Szeged, Scriptum, 1991; *Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptum, 1991. (A továbbiakban: Adattár 16/2.)

² *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1994 [1995]. (A továbbiakban: Adattár 16/3.)

³ *Erdélyi könyvesházak IV/1–2, Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2, Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750, Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt, Schäßburg, Kleinere Orte*, Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Bp., Scriptum, 2004.

⁴ *Erdélyi könyvesházak V, 1541–1782, Vegyes források*, szerk. Bíró Gyöngyi, Monok István, Verók Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018. (A továbbiakban: Adattár 16/5.)

A hordozó kötet

A Luther Márton összes műveit tartalmazó könyvsorozat VI. kötete 1556-ban jelent meg Wittenbergben Peter Seitz örökösének a nyomdájában.⁵ A szóban forgó példány csonka, az első 28 számozatlan, illetve a további 83 számozott fólió hiányzik belőle. Ezeket a bekötés után szakították ki.

Kötetünk már a megjelenés évében gazdára lelt, ugyanis a mives reneszánsz kötéstáblára préselt tulajdonosjegy (CASPAR R. SYLVI[US] / 1556) tanúsága szerint 1556-ban köttette bizonyos Casparus R. Sylvius. A kötet első tábláját Luther, a hátsót Melanchthon portréja díszíti. Luther arcképe alatt az IN SILENCIO[!] ET SPE ERIT FORTITUDO VESTRA, a Melanchthoné alatt pedig a SI DEUS PRO NOBIS QUIS CONTRA NOS (Róm 8,31) jelmondat olvasható.

1556-ban két Sylvius (Erdődi) Gáspár iratkozott be a wittenbergi egyetemre, illetve a Coetus Hungaricusba. Március 11-én az idősebb (*Caspar Sylvius Pannonius*), aki hazatérése után egyetlen alkalommal tűnik fel, éspedig az 1569-es váradi hitvitán, ahol valószínűleg fejedelmi hivatalnokként vett részt.⁶ Október 25-én pedig az ifjabb (*Caspar Sylvius junior Hungarus*), aki 1555-ben ecsedi Báthori György titkáráként és Drágfy György nevelőjeként kapott nemesi címet. 1571-ben tűnik fel ismét, immár erdődi lelkipásztorként.⁷

A kötet első táblájának belső részén – írásképp alapján – 16. századra keltezhető bejegyzés olvasható: *Bwdös hordott Orvoslany: [...ü]sd ki fenekit, ves Aratas elott kazált zenatt bele, tölczj vizet rá, álljon egj hétig rajta, czf[...]allja le az fenekit jó lézen.*

A következő ismert tulajdonos bizonyos Árkosi Benedek, aki 1607-ben vásárolta (*Ex libris Benedictj Arkosi, Siculj Anno 1607*). A 17. század derekán három Árkosi Benedek nevű értelmiségi is működött Erdélyben, ám sem Árkosi Gelei Benedek (mh. 1661), sem Árkosi Tegző Benedek (sz. 1630 k.) unitárius, sem Árkosi Benedek (1614 k. – 1651 után) református tanár nem élt még 1607-ben.⁸

A következő tulajdonos bizonyos Michael Ruffinus Schellembere[kensis], aki egy forintért vásárolta 1648-ban (*Emptus f. 1 Anno Dominj nostrj Jesu Christj 1648*). A Ruffinus családnév valószínűleg a Roth latinositása. A 17. században több Michael Roth nevű lelkipásztor, prédikátor és oskolamester szolgált az erdélyi százsz gyülekezetekben, ám Ernst Wagner adattára egyiküket sem köti Sellenberkhez. Azok között kell tehát keresnünk, akiknek az említett adattár nem ismeri a születési helyét. Így egyedül az a Michael Roth jöhet szóba, akit 1631-ben ordináltak dolmányi prédikátorként,⁹ ám további sorsa ismeretlen.

A könyvben 16–17. századi latin és német nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzeteket találni. A hátsó táblán a *Definitio circumcisionis* kezdetű, 17. században lejegyzett latin nyelvű szöveg, illetve további, tartalmi vonatkozású bejegyzés olvasható.

A kötet sorsát hozzávetőlegesen kétszáz esztendeig homály fedi, 1882-ben Zajzon Ferenc (1820–1892. június 17.) kovásznai (1845–1849) és kézdivásárhelyi (1849–1854) segéd-, székelykeresztúri (1854–1855) és székelyudvarhelyi (1855–1892) választott lelkésze volt,¹⁰ valószínűleg ő ajándékozta a Bethlen-kollégium könyvtárának.

⁵ LUTHER, Martin, *Tomus sextus omnium operum*, Witebergae 1556. – VD16 L 3423. Jelzete a Nagyenyedi Bethlen-Kollégium könyvtárában: Th 3316/II.

⁶ SZABÓ András, *Coetus Hungaricus*, Bp., Balassi, 2017, 223.

⁷ *Uo.*, 223.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 32.

⁹ WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Köln, Weinmar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, 266.

¹⁰ TÓTH Levente, *A Székelyudvarhelyi Református Egyházmegye lelkészei és tanítói*. Kézirat.

A könyvjegyzékről

A könyvjegyzéket a nyomtatvány utolsó, 741. főlőjének nyomtatott szöveget nem hordozó versójára írták, tizenöt tételt tartalmaz. Címe csak töredékesen olvasható: [...]rit meos *Commentarios in S[cripturam] Sa[c]ram hic ...nios*.

Lejegyzőjének személyét nem ismerjük. A jegyzékben szereplő művek közül a legkésőbbinek az első kiadása 1678-ban látott napvilágot, így mindenképpen azt követően vetették papírra. Írásképe alapján a 17–18. század fordulójára keltezhetjük. Az időrendben legközelebb eső ismert tulajdonos, Michael Roth kézírása más, így őt kizárhatjuk a sorból.

A tizenöt kötet összesen 23 nyomtatványt tartalmaz. A VD16, VD17, GLN, USTC és Worldcat adatbázisok segítségével mindenik tételt sikerült feloldanunk.

Az első tizenkét kötet kizárólag írásmagyarázati munkákat foglal magába, szám szerint 18-at. A jegyzék a bibliai könyvek kanonikus sorrendjében tünteti fel azok magyarázatát. Az Ószövetség 39 könyve közül kilencnek a kommentárja volt meg a gyűjteményben, Mózes első, illetve a Zsoltárok könyvéhez két-két magyarázat is volt a tékában. Az ismeretlen lejegyző a 27 újszövetségi könyv közül 13-nak a magyarázatát birtokolta, ezen kívül két teljes újszövetségi kommentárt, Erasmusét és Johann Piscatorét.

A szerzők skálája is meglehetősen változatos. Legkorábbi közülük a reformációtól magát függetlenítő humanista, Erasmus Újszövetség-magyarázata (6. tétel). A lutheránus teológusokat Luther Genézishez (1. tétel), illetve Johann Brenz János evangéliumához írott magyarázata (12. tétel) képviseli a gyűjteményben, a kommentárok döntő többsége viszont svájci teológusok munkája: A zürichiek közül Bullinger Apostolok cselekedeteihez (8. tétel), Rudolf Gwalther Márk evangéliumához (7b. tétel), Pál Rómabeliekhez, Korintusiakhoz, és Galatákhoz írott leveleinek (9. tétel), illetve Pietro Martire Vermigli Genézishez és a Bírák könyvének írott magyarázatát (2a, 2c. tétel) olvasta. A berni Wolphgang Musculus Máté-kommentárja mellett (7a. tétel) ott volt a bibliotékában Kálvinnak az Ézsaiás könyvéhez írott magyarázata (4. tétel), illetve a szintén Genfhez köthető Kálvin-tanítvány, Nicolas des Gallars Mózes második könyvét tárgyaló műve (2b. tétel) is.

Az említett szerzők művei jelen vannak a kora-újkor erdélyi nyilvános-, illetve magánkönyvtárakban. Des Gallars kivételével talán mindenikük ott van az Erdélyben leggyakrabban olvasott 16. századi teológusok sorában, ám des Gallars munkái sem számítanak ritkaságnak a hazai gyűjteményekben.

A 16–17. század fordulójának szerzői közül Johann Piscator herborni professzornak a teljes Újszövetséghez (5. tétel), illetve négy páli (1, 2Tim, Tit, Fil) és a Zsidókhoz írott levélhez írott magyarázata (10. tétel), valamint a Németalföldön működő angol puritánus teológus, William Ames zsoltárkommentárja (11. tétel) volt ott a gyűjteményben. Mindkét teológus kiterjedt hazai kapcsolatokkal rendelkezett, műveikkel gyakran találkozni hazai könyvjegyzékekben, illetve történelmi bibliotékák polcain.

A legkésőbbi és legkevésbé ismert szerző Matthew Poole angol puritán teológus, aki a polgári forradalom idején a londoni Szent Pál székesegyház lelkipásztora volt. A nemzetközi szakirodalom egyhangúan „nonkonformista” teológusnak nevezi.¹¹ Jegyzékünkben *Synopsis* című, ötkötetes, a teljes Szentírást végigmagyarázó főművének II. darabja szerepel (3. tétel). Jelen ismereteink szerint a Synopsisnak mind az öt kötete a 17–18. század fordulóján ott volt Teleki János (1679), Kaposi Sámuel (1695), Borosnyai János (1698), az Apafi család (1707), illetve az enyedi (1672) és a székyudvarhelyi (1719) kollégium könyvtárában.¹² E tulajdonosok mindegyike református.

¹¹ LEE, Sidney, *Dictionary of National Biography*, XLVI, New York, London, Macmillan and Co., Smith, Elder & co., 1896, 99–100.

¹² Adattár 16/3, 126, 235, 273, 84; Adattár 16/2, 171, 210.

A jegyzék utolsó három tétele teljesen elüt az előbb bemutatottaktól, két, elsősorban Lengyelországban működő antitrinitárius teológus négy művét foglalja magába. A rövid ideig Erdélyben is működő olasz származású teológus, Fausto Sozzini (1539–1604)¹³ három munkája is szerepel a lajstromban. A *De Iesu Christo servatore* című értekezésnek egy kiadásáról, az 1594-esről tudunk. A műhöz hozzákötötték Sibrandus Lubbertus (1545–1625) franekeri professzor¹⁴ 1611 körül írott cáfolatát is (13. tétel). Sozzininek a Római levél 7. részéhez írott magyarázatát a Jacobus Paleologus ellen írt vitáirátával kötötték egybe (14. tétel). A jegyzék utolsó tétele pedig Johann Crell lutheránusból szociniánussá lett rakóvi tanár¹⁵ *De uno Deo Patre* című műve.¹⁶

Fausto Sozzini művei – a ránk maradt könyvjegyzékek szerint – elsősorban unitárius intézményi és magánkönyvtárakban fordultak elő. Egyetlen kivétel a Nagyenyedi Református Kollégium bibliotékája, ahol 1679–1680-ban 16 Sozzini-művet írtak össze.¹⁷ Úgy tűnik, hogy a Lengyelországból a 17. század közepén Erdélybe menekült unitárius értelmiség számos Sozzini-kiadást hozott magával. Erre szép bizonyosság ifj. Joachim Stegmann könyvtárának leltára, amelyben az olasz származású rakóvi teológus 35 műve szerepel.¹⁸

Egyértelmű adatok hiányában a tulajdonos kilétét csak találgathatjuk. Valószínűleg gyakorló lelkipásztor volt, aki elsősorban igehirdetői szolgálatához gyűjtött segédanyagot. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az írásmagyarázati munkákat a bibliai könyvek sorrendjében jegyezte fel. Legfiatalabb és „legmodernebb” közülük Matthew Poole *Synopsisa*, amely elsősorban református körökben terjedt. A három szociniánus kötet jelenléte viszont inkább unitárius tulajdonosra utal, talán olyanra, aki kapcsolatban állott a Lengyelországból Erdélybe menekült hitsorsosaival.

Az alábbiakban közöljük a könyvjegyzéket és az egyes tételek feloldásait. Feloldáskor *A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai* című sorozatot tekintettük mintának: Az első sorban a szerző neve szerepel, zárójelben születési és elhalálozási ideje. A második sorban a nyomtatvány címe, első kiadásának helye és éve, a kötet nagysága, illetve a nyomtatványnak a megfelelő nemzeti (VD16, VD17) vagy regionális (GLN) bibliográfiában, illetve az *Universal Short Title Catalogue*-ban szereplő száma. Utóbbi csak akkor használtuk, hogy ha a megfelelő nemzeti bibliográfia nem elérhető, nem számozott vagy nem találtuk ott meg. A harmadik sorban a mű további kiadásainak helyét, évét, valamint bibliográfiai számát tüntettük fel.

[...]rit meos Commentarios in S[cripturam] Sa[c]ram hic ...nios:

1. Com. Martini Lutheri in Genesi[m] [ez a kötet]
Luther, Martin (1483–1546)
Tomus sextus omnium operum. Witebergae 1556, 2° – VD16 L 3423

¹³ Magyar nyelven legrészletesebb életrajza: REZI Elek, *Emlékezés Socinus Faustusra, az antitrinitárius „vándorteológusra” halálának 400. évfordulóján = Keresztény Magvető 110*, szerk. biz. Szabó Árpád et alii, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2004, 367–377.

¹⁴ Életrajzát lásd: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz54514.html>

¹⁵ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz8925.html#adbcontent>

¹⁶ Vö. BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között*, Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 278–302.

¹⁷ Adattár 16/2, 155–156, 158.

¹⁸ Adattár 16/5, 109–116.

2. Com. Petri Martyris in Gen[esim], ibidem Nicolai Gallasii in Exod[um], ibidem Petri Martyris in Lib. Judicum.
Vermigli, Peter Martyr (1499–1562)
In primum librum Mosis, qui vulgo Genesis dicitur, commentarii, Tiguri 1569, 2° – VD16 B 3002
További kiadásai: Tiguri 1579 – VD16 B 3004, Heidelbergae 1606 – VD17 1:058391R
+
Gallars, Nicolas des (1520 k.–1581)
In Exodum, qui secundus est liber Moisis[!] ... commentarii, Genevae 1560, 2° – GLN-1666
+
Vermigli, Peter Martyr (1499–1562)
In Librum Iudicum commentarii. Tiguri 1561, 2° – VD16 B 3038
További kiadásai: Tiguri 1565 – VD16 B 3039, Tiguri 1571 – VD16 B 3041, Tiguri 1582 – VD16 B 3042, Heidelbergae 1609 – VD17 1:058397M
3. Comm. Matthaei Poli in Job, Psal., Prov., Ecc. et Cant.
Matthew Poole (1624–1679)
Synopsis criticorum aliorumque Scripturae Sacrae interpretum et commentatorum II. Complectens libros Biblicos Jobi, Psalmorum, Proverbiorum, Ecclesiastis, & Cantici canticorum. Francofurti ad Moenum 1678, 2° – VD17 12:121255B
További kiadásai: Utrecht 1684, Francofurti ad Moenum 1694 – VD17 12:121968U
4. Com. Joannis Calvini In Esaia[m] Proph[etam]
Jean Calvin (1509–1564)
Commentarii in Isaiam prophetam. Genevae 1551, 2° – GLN-190
További kiadásai: Genevae 1559 – GLN-416, Genevae 1570 – GLN-826, Genevae 1583 – GLN-1265, 961
5. Piscatoris in N[ovum] Test[amentum]
Johann Piscator (1546–1625)
Commentarii in omnes libros Novi Testamenti. Herbornae 1613, 2° – 39:128754B
További kiadásai: Herbornae 1621 – 23:322406W, Herbornae 1638 – VD17 7:712423E, Herbornae 1658 – VD17 1:050783M
6. Erasmi in N[ovum] Test[amentum]
Desiderius Erasmus (1466–1536)
In Novum Testamentum annotationes. Basileae 1519, 2° – VD16 E 3093
További kiadásai: Basileae 1522 – VD16 E 3094, Basileae 1527 – VD16 E 3096, Basileae 1535 – VD16 E 3097, Basileae 1555 – Vd16 E 3099
7. Com. Mosculi[!] in Matthaeu[m], ibidem Rodolphi Gualtheri Com. in Marcum.
Wolfgang Musculus (1497–1563)
In evang. Matthaeum commentarii tribus tomis digesti. Basileae 1544, 2° – VD16 M 7284
További kiadásai: Basileae 1548 – VD16 ZV 11312, Basileae 1551, 2° – VD16 M 7285, Basileae 1556 – VD16 ZV 11315, Basileae 1562 – VD16 ZV 11316, Basileae 1567 – VD16 M 7286, 1578 – VD16 M 7287, Basileae 1611 – VD17 15:740122U
+
Rudolf Gwalther (1519–1586)
Marcus evangelista... Tiguri 1561, 2° – VD16 M 1046

További kiadásai: Tiguri 1564 – VD16 M 1047, Tiguri 1570 – VD16 M 1048, Tiguri 1577 – VD16 M 1049, Tiguri 1584 – VD16 W 1050

8. Com. Bullingeri in Acta Apost[olorum]
Heinrich Bullinger (1504–1575)
In Acta Apostolorum commentarii. Tiguri 1533, 2° – VD16 B 4951
További kiadásai: Tiguri 1535 – VD16 B 4953, Tiguri 1540 – VD16 B 4955, Tiguri 1549 – VD B 4957, Tiguri 1556 – VD16 B 4959, Tiguri 1583 – VD16 B 4963, Tiguri 1584 – VD16 B 4964

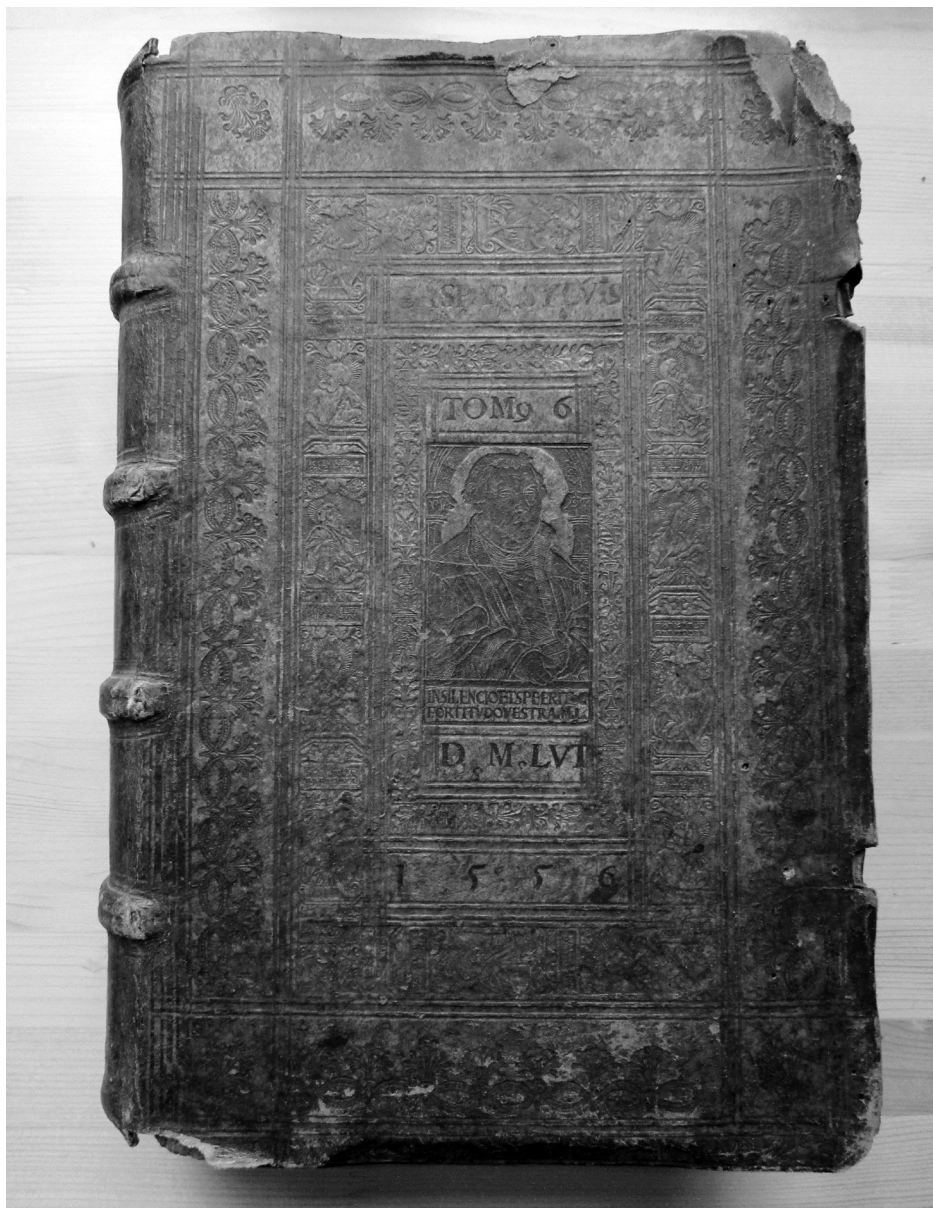
9. Gualtheri Homiliae ad Romanos, ad Corinthios utrasque Epistolas D. Pauli et Galat.
Rudolf Gualther (1519–1586)
In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae. Tiguri 1566, 2° – VD16 W 1085
További kiadásai: Tiguri 1572 – VD16 W 1086, Tiguri 1580 – VD16 W 1086, Tiguri 1588 – VD16 W 1086, Tiguri 1590 – VD16 W 1089, Tiguri 1608 – VD17 23:237128F
In priorem D. Pauli ad Corinthios epistolam homiliae. Tiguri 1572, 2° – VD16 W 1102
További kiadásai: Tiguri 1578 – VD16 W 1103, Tiguri 1588 – VD16 W 1104, Heidelbergae 1601 – VD17 12:192771P
In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae. Tiguri 1572, 2° – VD16 W 1106
További kiadásai: Tiguri 1578 – VD16 W 1107, Tiguri 1588 – VD16 W 1108, Tiguri 1590 – VD16 W 1109, Heidelbergae 1601 – VD17 12:192782C
In D. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae LXI. Tiguri 1576, 2° – VD16 W 1082
További kiadásai: Tiguri 1581 – VD16 W 1083, Tiguri 1590 – VD16 W 1084, Heidelbergae 1598 – VD16 ZV 22913, Heidelbergae 1601 – VD17 12:192787R

10. Analysis Logica Piscatoris in Epistolas Prioris et post[erioris] Tim. ad Tit., Philem. et Heb.
Johann Piscator (1546–1625)
Analysis logica quinque postremarum Epistolarum Pauli: videlicet epistolae ad Timotheum prioris. Timotheum posterioris. Titum. Philemonem. Hebraeos. Herbornae 1592, 8° – VD16 B 5162
További kiadásai: Herbornae 1594 – VD16 ZV 1998, Sigenae 1598 – VD16 B 5163, Herbornae 1603 – VD17 15:740579B, Herbornae 1610 – VD17 15:737823S

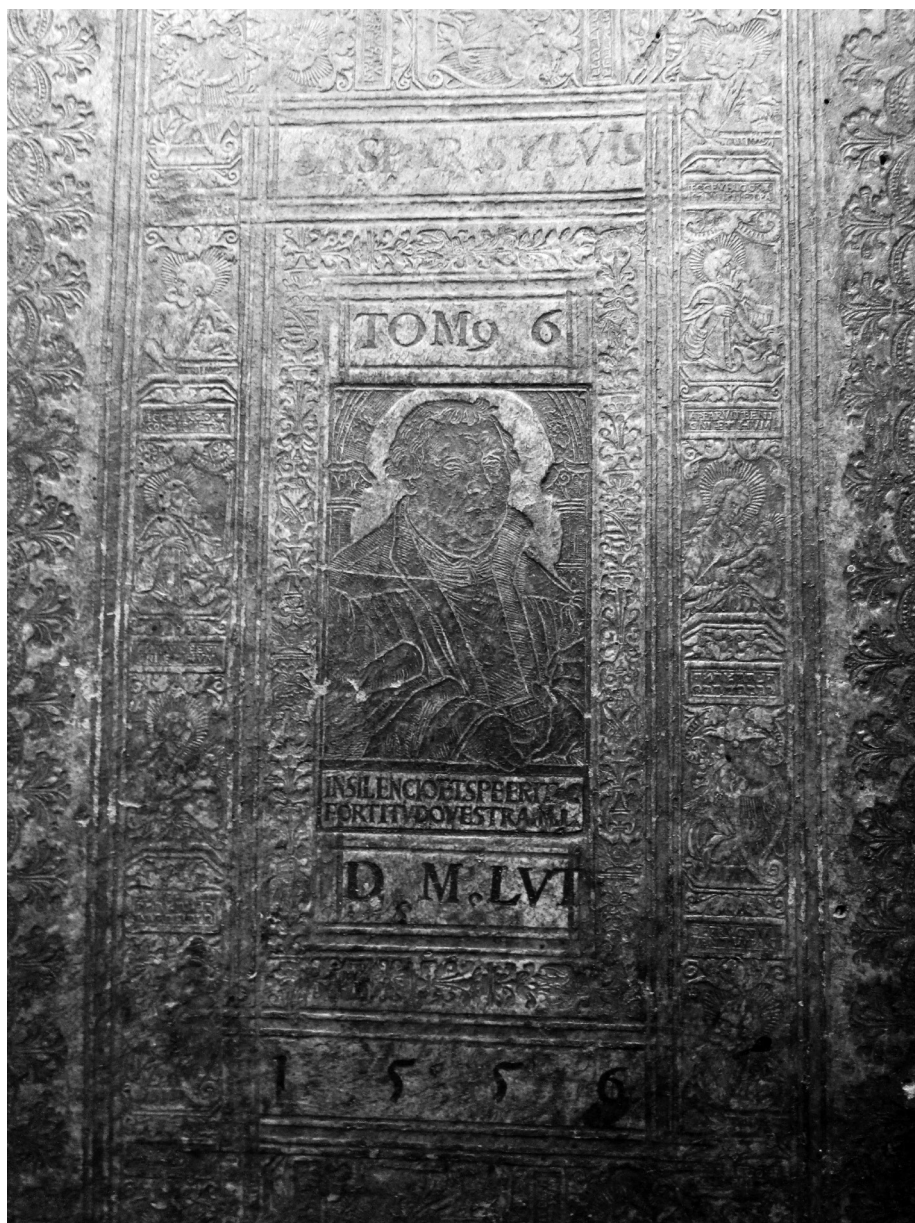
11. Amesii Com. in o[mn]es Psalmos.
William Ames (1576–1633)
Lectiones in CL Psalmos Davidis. Amstelodami 1635, 4° – USTC 1013340
További kiadásai: Amstelodami 1658
VAGY
Lectiones in omnes Psalmos Davidis. Amstelodami 1635, 8° – USTC 1021034
További kiadásai: London 1647 – USTC 3045753

12. Joh. Brentii Com. In Evang. Johan[nis].
Johannes Brenz (1499–1570)
Evangelion quod inscribitur secundum Joannem ... 154 homiliis explicatum. Francoforti 1551, 2° – VD16 B 7602
További kiadásai: Francoforti 1554 – VD16 B 7603, Francoforti 1559 – VD16 B 7604, 1569, 1570 – 4 változat
VAGY

- In D. Iohannis Evangelion ... exegesis.* Hagenoae 1527, 8° – VD16 B 7706
 További kiadásai: Hagenoae 1528 – VD16 B 7707, Hagenoae 1529 – VD16 B 7708, Hagenoae 1530 – VD16 B 7709, Hagenoae 1532 – VD16 B 7710, Hagenoae 1534 – VD16 B 7711, Hagenoae 1542 – VD16 B 7712
13. Disputatio Fausti Socini et Coveti et Lubberti De Jesu Christo servatore.
 Fausto Sozzini (1539–1604)
De Iesu Christo servatore, hoc est cur & qua ratione Iesus Christus noster servator sit, Fausti Socini Senensis disputatio ... respondens Iacobo Coveto. [Kraków] 1594, 4° – USTC 243012
 +
 Sibrandus Lubbertus (1555 k.–1625)
De Jesu Christo Servatore, hoc est, cur et qua ratione Iesus Christus noster Servator sit, libri quatuor; contra Faustum Socinum. in Academia Franekerana 1611, 4° – USTC 1010134
 További kiadásai: Arnhem 1617 – USTC 1507632
- [14.] [... So]cini Com. in Cap. Rom. 7 et Respon [...] D Jacobu[m] Palaeolog. Pro Racovensib[us]
 Fausto Sozzini (1539–1604)
De loco Pauli Apostoli in Epistola ad Rom. Cap. Septimo Prosperi Dysidae cum nobiliss. quodam viro Disputatio. Kraków 1583, 8° – USTC 242452
 További kiadásai: Rakoviae 1612
 +
Ad Jacobi Palaeologi librum, cui titulus est, defensio verae sententiae de magistratu politico, etc. pro Racoviensibus responsio. Rakoviae 1581, 8° – USTC 240085
 További kiadásai: Rakoviae 1627, Irenopoli [Amsterdam] 1656
- [15.] [...] Crellis de uno Deo Patre.
 Johann Crell (1590–1633)
De uno Deo Patre libris duo. Racoviae 1631
 További kiadásai: Irenopoli [Amsterdam] 1688

1. ábra: Kötéstábla

2. ábra: Kötéstábla

FIGYELŐ

Újabb szlovákiai könyvtörténeti kiadványok. Alapvető fontosságúnak tartom a szomszéd országok könyvtörténeti munkáinak nyomon követését, ahogy elengedhetetlennek tartanám azt is, hogy közös, ismétlem, közös programok mentén épüljön fel a Kárpát-medence régi könyveit nyilvántartó adatbázis is. Ebben lehetne a Magyar Királyság, illetve Erdély provenienciájú tételeket kiegészítésként átírni a CERL adatbázisból, vagy éppen a cseh PROVENIÓ-ból. Ettől azonban még nagyon messze vagyunk, és kulturális, illetve tudománypolitikánk irányvételét szemlélve nem vagyok optimista a kérdésről kezdődő párbeszéd lehetőségét tekintve. Addig is marad a szakemberek felelőssége, egymás munkájának nyomon követését illetően. Folyóiratunkban egyes kötetek ismertetésén túlmenően már kétszer összefoglaló beszámolót is írtam (*Magyar Könyvszemle*, 115[1999], 120–130; 132[2016], 89–105).

A szlovák *Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur* programban, 2018 folyamán kettő újabb kötet jelent meg. Az egyiket régóta vártuk, hiszen a késmárki evangélikus líceum könyvtára az egyik legjelentősebb egykori magyar királyságbeli gyűjtemény volt. A könyvek számbavétele, a könyvtári ritkaságok digitalizálása a német felelősségtudatnak, és anyagi ráfordításnak köszönhető. A szakszerű katalogizálása a szlovák kollégák munkáját dicséri. A könyvtár fontosságát emeli, hogy több, egykori késmárki és szepességi német és magyar egyesület korábbi könyvtárának anyagát őrzik itt. Ilyenek a *Verein der Zipzer Ärzte und Apotheker*, a *Verein der Zipzer Lehrer*, a *Sammlung des Instituts für Heimatforschung*, a *Deutsche Selbstbildungsverein*, és az *Ungarischer Karpathenverein*. Ezek mellett a 16. század elejétől kezdődően számos késmárki tudós, lelkész, tanár adományai és hagyatéka is itt található. Csak néhány közismert névre utalok: Leonard Stöckel (1510–1560), Matthaeus Thoracominus (1550 k.–1593), Martin Schwandtner (1759–1823), Horváth-Stansith Imre (1737–1801).

Mária Pitáková–Tomáš Tomo, *Tlače 16. storočia vo fondoch Lyceálnej Knížnice v Kežmarku*, – *Opera impressae saeculi XVI quae in Bibliotheca Lycei Kesmarkiensis asservantur*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2018. (Generálny katalóg tlače 16. storočia zachovaných na území Slovenska – *Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur*, X.)

A katalógusban, a sorozat többi kötetével azonos módon az egyes nyomtatványok nemzetközi szabványokon alakuló leírása található meg, ez esetben 2635 különböző kiadásé, csak kevés esetben több példánnyal. Tartalmilag nincsen meglepetés, történelem, földrajz, ásványtan, természetismeret, de főként teológia és a reformáció történetének kiemelkedő munkái. Sokkal érdekesebb a könyvek provenienciájának bemutatása. A possessormutató alapján a késmárki, illetve szepességi értelmiségi elit sok tagjának jellemezhető a tudományos látóköre, és ugyanígy, az említett szakmai egyesületek kulturális érdeklődése is. A magyar kutatóknak érdekesség, hogy Miskolci Csulyak István egy Sátoraljaújhelyen, fiatalon kapott kötetét Késmárkon továbbajándékozta, vagy például a bicsei Thurzó György könyvtárának egy újabb darabja bukkant fel itt.

A következő kötetben kettő darab leírása található ebből a gyűjteményből, és egy, Illésházy István könyvtárából származik. De egyébként főleg a címleírásban említett városok polgári értelmiségének a tagjainak állít emléket a könyv. A nagyobb gyűjtemények: Körmöcbánya 301 cím, pozsonyi pedagógiai könyvtár 44 cím, Nyitra és környéke 136 cím.

Livia Fábryová, *Tlače 16. storočia v knižnici evanjelického cirkevného zboru augsburského vyznania v Kremnici, v Slovenskej pedagogickej knižnici v Bratislave a v knižniciach Nitranskej diecézy – dodatky, – Opera impressa saeculi XVI quae in Bibliotheca ecclesiae evangelicae confessionis augustanae Cremoniensis, in Bibliotheca paedagogica Slovaca Posoniensis et in bibliothecis regionis dioecesisque Nitriensis – supplementa – asservantur*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2018. (Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, IV.)

E két, már megszokott formájú és tematikájú katalógus mellett a 'slovacicum'-kutatás egy fontos eredményeként Agáta Klimeková adott ki egy kötetet. Mivel minden 1920 előtti szlovák, vagy a mai szlovákiai területre vonatkozó dokumentum (eo ipso) 'hungaricum' is, Klimeková kolléganőnk jeles hungarológus is egyben. A gothai *Forschungsbibliothek* állományának téziszűzeteit vette számba, követve az RMK III kötetek leírasi módszerét, vagyis megmondja a nyilvános vita elnökének ('praesens'), és diák részvevőjének ('respondens') nevét, származását, emellett azt, hogy az ajánlás kinek szól. Felsorolja azt is, hogy ki üdvözölte versekkel a 'respondens' diákot (nemcsak a magyar királyságbelieket), így a kapcsolatiháló-kutatásoknak is jól szolgál a katalógus.

Agáta Klimeková, *Dizertačné tlače študentov z územia Slovenska na nemeckých univerzitách v 16. a 17. storočí vo Forschungsbibliothek*, Gotha, Martin, Slovenská národná knižnica, 2018.

21 német egyetemen (Dánia és német Svájc is) rendezett 'disputatio' szerepel a kötetben, 317 téziszűzettel. Ebből 143 wittenbergi, 72 jenai, 50 altdorfi kiadás. A diákok származását városonként, és megyénként is elemzi a szerző (Pozsony megye és a Szepesség a legtöbb). Összesen 182 diákról van szó, mint 'respondens'-ről. A nyomtatványok azonosításában Klimeková mindig megadja a VD 16 és a VD 17 azonosító számait, tőle nem vártan azonban, nem is említi Szabó Károly és Hellenbrandt Árpád munkáját, és az „RMK III – Klimeková (Gotha) 2018 konkordancia” összeállítása az RMNy csoport tagjaira marad, minthogy ezt nem közölte a kötet.

A következő kiadványok arról árulkodnak, hogy a szlovák könyvtörténeti kutatásnak van egy határozott könyvgrafika-történeti ága. Először néhány szót egy olyan könyvről, amely régebben jelent meg, azonban a magyar szakírók nem használják. Igaz, a szlovák kutatók sem ismerik (illetve ismerik, főleg Soltész Zoltánné, Ecsedy Judit s Simon Melinda munkáit), de nem, vagy csak nagyon ritkán idézik).

Marcela Domenová, *Imagines narrantes, Knižná grafika 16. storočia v historických knižniciach Prešova*, Prešov, Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2009.

Eperjesen kevés 16. századi könyv maradt fenn. Az eperjesi lutheránus kollégium maradványa (Kollegiálna knižnica, 125 cím), a görög katolikus püspökség (Diocézna [Eparchiálna] knižnica, 63 cím), illetve az úgynevezett tudományos könyvtár (Štátna vedecká knižnica, 12 cím). A most ismertett könyvben ezeknek a katalógusa is szerepel, sajnos, a könyvbejegyzések közlése nélkül. A szerzőt ugyanis a könyvekben található illusztrációk érdekelték. Ezeket tematikus egységekbe sorolta: könyves emberek (nyomdász, kolportőr), emberi test, orvostudomány, szex, életmód, háború, növények, alkimia, bibliai illusztrációk stb. 20 tematikus egység összesen, de az egyes közismert metszőket, mint például Albrecht Dürer, külön is bemutatja a szerző. Az illusztrációk művészettör-

téneti bemutatása mellett rövid gyűjteménytörténet is megismerhető a könyvből. Az evangélikus gimnáziumé 1667-től, Daniel Sartorius (1704–1767) és Szirmai János adományának (1833, 14 ezer kötet) jellemzésével. A görög katolikus gyűjtemény alapjait Ján Kováč (1764–1834), jogász, pedagógus vetette meg, majd 1816-ban, az első püspök, Gregor Tarkovič (1754–1841) adományát mutatja be. A Tudományos Könyvtár régi könyvei az 1952 utáni könyvelkobzásokból származnak.

Sajátos grafikátörténeti kötetek Ľubomír Jankovič könyvei. Már három nagy, látványos albumot adott ki, amely főként azt kívánja megmutatni, hogy Szlovákia mindig is az európai kultúra részét képezte (még akkor is, amikor Szlovákia még nem volt önálló ország). A szlovákul kiadott könyvek a nemzeti önértékelést táplálják, az angolul megjelentetett pedig a nemzetközi véleményformálást szolgálják. De hasznosak is. Megtudjuk, milyen közös (magyar–szlovák–német–európai) örökségi dokumentumok maradtak fenn az egyes, ma Szlovákiában lévő könyvtárakban. Röviden ismertettem már a Szlovák Nemzeti Könyvtár ősnymtatványait bemutató albumot (*Magyar Könyvszemle*, 132[2016], 93), most szlovákul, és külön angolul jelent meg a következő:

Ľubomír Jankovič, *Slovakia, Europa and the World on old maps and graphic representations in historical works from the fifteenth to the eighteenth century in the collections of the Slovak National Library*, Martin, Slovak National Library, 2018.

A megjelent műveket századonként mutatja be, kezdve Hartmann Schedellel, majd következőnek Münster, Mercator, Ortelius, Johann Honter, Guillaume Blaeu, Justus és Cornelius Dankerts, Guillaume de l'Isle, Johann Christoph Müller, Bél Mátyás, Samuel Krieger. A kötet fotói kiváló minőségűek, és jól használható az oktatásban. Az egyes szerzőkről újdonságot nem olvashatunk, de a könyvnek nem is ez a célja. Díszalbum, amelynek nagyon sok értelme van, és valamennyi gyűjteménynek szüksége van ilyenre küldetésstudata kifejezésére.

A következő kötet Soltész Erzsébet nyomdokain jár (jóllehet nem hivatkozik a munkáira).

Stanislava Knapčoková, *K dejinám knižnej ilustrácie na Slovensku*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2018.

Művészettörténeti szakkönyv. Rövid európai könyvillusztráció-történeti bevezetés után jelenti ki a szerző, hogy a 17. századra a könyvillusztráció technikái „Szlovákiába” is eljutottak. A német, illetve németalföldi példákat kiemelve bemutatja a közvetítő központokat: Prága, Bécs és Krakkó játszott nagy szerepet. Külön beszél a vándornyomdászok szerepéről, kezdetleges technikai lehetőségeikről, majd az illusztrációkat tematizálja. Hangsúlyosan foglalkozik a portrékkal, a bibliai témájú képekkel, Szűz Mária-ábrázolásokkal, így a jezsuiták és Esterházy Pál szerepére is kitér. Mivel külön szakirodalmi hagyománya is van a témának, rövid fejezet szól a nagyszombati kalendáriumok képi anyagáról is.

MONOK ISTVÁN

Cseh könyvtörténeti kiadványok. A cseh könyvtörténeti kutatások egyik legnagyobb vállalkozása a 2012-ben indult úgynevezett PROVENIO program (<https://www.provenio.net/>). Az ambíciózus célok eléréséhez konzorcium alakult, amelynek vezetői tagjai a cseh Nemzeti Könyvtár, a Nemzeti Múzeum és az ottani Műemlékvédelmi felügyelőség. Mellettük számos programpartnert is fel lehet sorolni. A fő cél, a Cseh Köztársaság területén lévő régi könyvvállományok egységes katalógusának összeállítása, és főként a 'proveniencia' jegyek alapján – erre utal a PROVENIO elnevezés is – a régibb korok könyvtárainak állományrekonstrukciója. A 'proveniencia' szó tág értelmezésével dolgoznak. Ide tartoznak a régi könyvek kéziratos bejegyzései általában, külön is a kéziratos szerzői ajánlások, a 'supralibros'-ok, a nyomtatott 'exlibris'-ek, az egykori gyűjteményhez köthető raktári jelzetek. Ezekhez hasonlóan rögzítik a könyvekben található minden olyan bejegyzés szövegét, amely a könyv használatára utal, vagy éppen a tulajdonosok életére vonatkozik (családi események – születés, halál stb. – feljegyzései). A program különös hangsúlyt fektet az egykori főúri gyűjtemények anyagára, amelyek nagyobbbrészt ma is különféle kastélyokban találhatók, és jelentős részük a restitúciós eljárások során újra magántulajdonba került. Sajnos ezek csak körülményesen érhetők el a tudományos kutatás számára. A kutatás első fázisában éppen ezért a kastélykönyvtárakra koncentráltak. A cseh Nemzeti Múzeumban koordinált tevékenységnek a fő eredménye egy adatbázis, de időről időre kiegészítésekkel is jelentkeznek. Sőt a nem túl régi, és már a Múzeum könyvtörténész csapatahoz kötődő munkatársak által publikált kiegészítések anyagát is rögzítik az adatbázisban. Az egyik ilyen katalógus a 2001-ben megjelent, a Nemzeti Múzeum Könyvtárában és a látóköriükben tartott kastélyok könyvtáraiban őrzött ősnomtatványokról.

Katalog prvotisků Knihovny Národního Muzea v Praze a zámeckých a hradních knihoven v České Republice, zpracovali Jitka Šimáková, Jaroslav Vrchotká, Ivan Elyjiw, Jana Jakšová, Petr Mašek, Ivana Pešoutová, Marie Sporková, Helga Turková, Praha, Koniasch Latin Press, 2001. 540 p.

A munkáknak a 19. század óta számos előzménye ismert, de éppen az egységes számítógépes nyilvántartást előkészítendő készült el ez a 21. század eleji leírási és kötetazonosítási szokásokat alkalmazó új katalógus 2005 ősnomtatványról. Az egyes művek és kötetek bemutatása egységesen tartalmazza a bibliográfiai leírás és a nemzetközi azonosító számokkal való ellátás mellett a részletes példányleírást, a kötést és a kéziratos és nyomtatott proveniencia-jegyekét, azok betűhű közlésével. A mutatórendszerben a kötetleírásokban szereplő szerzői nevek mellett külön találhatjuk a kiadói helyek és nyomdászok indexét, a különféle azonosító számokkal való konkordanciákat, és a számunkra legizgalmasabbat, a tulajdonosi bejegyzések mutatóját. Ebből derül ki, hogy Thurzó György könyvtárának egyes darabjait (egy részét?) a Czobor család szerezte meg. Az 1949. szám alatt leírt Valerius Maximus-kötet (*Facta et dicta memorabilia*, Venezia, 1494, HC 15973) 1659-ben még Czobor Imréé volt. A PROVENIO-kutatások folytatását, magyar szempontból, ez a könyvtártörténeti pillanat teszi igazán izgalmassá. A folytatásban ugyanis a 16. századi nyomtatványok kiegészítései bizonyítják, Czobor Imre komoly könyvgyűjteménnyel bírt, amelynek anyaga – egyelőre nem tudjuk hogyan, és milyen alkalommal (házasság? vásárlás?) – Münchengäztbe (Mnichovo Hradiště) került, a Wallenstein családhoz.

Tisky 16. století v zámeckých knihovnách České republiky, 1–3. část, red. Pavel Hájek, Petr Mašek, Zuzana Hájková, Praha, Národní Muzeum, Národní Památkový Ústav, 2015. 965, 968, 959 p.

E három kötetben 7244 antikva teljes leírását vehetjük kézbe, amelyek közül csak kettő volt Thurzó Györgyé, azonban Czobor Imre tulajdonjegyét további 62 kötetben találjuk meg. A munka folytatódik a 17. századi könyvek bemutatásával, reméljük, a Czobor-könyvtár így jelentős részben

rekonstruálhatóvá válik. Fény derülhet továbbá arra is, miként és mikor kerültek a könyvek a Felföldről Mlada Bolesláv környékére. Nagyon érdekes azonban az is, miként jutottak a könyvek Czoborhoz. Oláh Miklós egy könyve feltehetően az Esterházy–Thurzó házasság mentén került a Thurzókhoz, onnan Czobor Imréhez (Oláh–Thurzó György–Czobor Imre bejegyzések vannak a könyvben).

A Sziny család Gömör és Torna vármegyékben élt a kora újkorban. Sziny Jánosról azt tudtuk eddig, hogy Torna vármegye alispánja volt valamikor a 17. század elején. Most öt 16. századi könyvének bejegyzései alapján mondhatjuk, hogy 1939 körül halhatott meg, mert akkor kerültek ezek Czobor Imréhez, feltételezzük, hogy özvegye eladta gyűjteményét. Mind az öt könyv történeti mű, vagyis Sziny alakja jól illik az eddigi, a köznemesek műveltségéről kialakított képbe.

A 16. századi könyvek katalógusa azonban további magyar gyűjtők könyveit is felfedi számunkra. Az ismert könyvgyűjtők, mint Hans Dernschwam, Oláh Miklós vagy éppen a Pálffy család egy-egy tagja (mint Pálffy György) mellett kevésbé ismertek nevei is előkerülnek. Ocsovszky Antal a 18. század végén volt esperes, plébános. Két könyve bukkan fel a František Švenda Hradec Královéi patikus bibliotékájában, de ez igazából azért érdekes, mert igazolja, a besztercebányai jezsuiták könyvtára a rend feloszlata után részben világi papok kezébe került.

A kötetek a közép-európai humanista és reformátor értelmiség ismert alakjainak egy-egy könyvét is felszínre hozták. Hugo Blotius és Tycho Brahe neve mellett Johannes Alexander Brassicanus bukkan fel a mutatóban, jöllehet ez utóbbi éppen tévedés, mert a könyvek bejegyzésében Johannes Ambrosius Brassicanus szerepel, aki a kánonjog tanára volt Bécsben.

Itt csak néhány, magyar szempontból is fontos nevet emeltünk ki, természetesen a Cseh Királyság nemességének, egyetemi és sokszor kisvárosi értelmiségének a könyvtára összetételére mutat rá elsődlegesen a vállalkozás.

A következő ismertetendő kötet már egy másik korszakra vonatkozik, de nem kevésbé fontos alapvetés. Mintaként is szolgálhat a magyar *Clavis Typographorum Regni Hungariae* program munkálatainak előrehaladtával kötelezően kiadandó kötetekhez. Egy 'prosopográfiai' kötet, amelyben a Cseh Királyság nyomdászainak, könyvkereskedőinek, illetve rész- és kömetszet-nyomtatóinak életrajzi adatai, a tevékenységükre vonatkozó fő jellemzők leírásával találhatók.

Claire Madl–Michael Wögerbauer–Petr Píša, *Buchwesen in Böhmen 1749–1848, Kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindruckere*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2019 (Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 11). 508 p.

Fontosnak tartom kiemelni azt a szemléleti alapot, amely ezt a könyvet összeköti a Peter R. Frank és Johann Frimmel által összeállított kötettel, amelyben ők a Bécsben tevékenykedő nyomdászok, könyvkereskedők és kiadók közösségének tagjait vették számba. A szemléleti alap birodalmi. Ez az, amit sokszor elfeledünk, akkor, amikor a magyar, a szlovák, a horvát stb. nemzeti történelmet kutatjuk, elemezzük és írjuk. A Habsburg Birodalom kapcsán hajlamosak vagyunk nem tudomásul venni azt, amit számonkérnénk a szlovákoktól, románoktól stb. a Magyar Királyságra nézve. Tudniillik azt, hogy az állami keretek, tetszik, nem tetszik, számos intézményi rendszer működését meghatározzák. A 18–19. század fordulóján – 1750–1805 – pedig a Birodalom szervezőereje már volt olyan erős, hogy a teljes területre kiterjedő akaratot érvényesítse, illetve lehetőségeket biztosítsa. Nem véletlen, hogy mindkét kötet, a bécsi és a cseh királyságbeli helyzetet dokumentáló azonos szempontokat követ a leírásban, és a kiadók tevékenységének megítélésben. Ebben a kötetben az előszó tömör, lényegre törő, de nem részletező, már ami a nyomdák, kiadók állapotának bemutatását illeti. Ezt inkább egy követő kötetben végezték el a szerzők, és mások, igaz, ezt cseh nyelven tették.

Claire Madl–Michael Wögerbauer–Petr Píša, *Na cestě k „výborné zřízenímu knihkupectví”, Protagonisté, podniky a síť knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha, Academia Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2019. 384 p.

A tanulmányok egy jól működő könyvkereskedelmi rendszer megteremtésének irányába tett lépések bemutatásával kezdődnek, gondosan bemutatva és elemezve azokat a gazdasági feltételeket, amelyek a munka kereteit adták. Ez az a terület, ahol leginkább érvényesül az említett „birodalmi látókör”. Számba veszik a jelentősebb helyi könyves embereket, leírva a külföldi környezetet is, amelyhez ezek tevékenységükkel kötődtek. Ennek tükrében elemzik a Cseh Királyságba érkezett könyvanyag tematikus összetételének változásait.

Prága Bécs fiáléljaként is értelmezhető (Trattnerék, Jan Nepomuk Schönfeld) a vizsgált időszak kezdetén, majd megismerjük az országon belüli hálózat kiépítésének folyamatát. A vidéki városok helyzetét néhány esettanulmányon keresztül érzékeltetik a szerző (példaként emlitem Benedikt Pfeiffert Libenecből).

A könyv utolsó fejezetei a könyves társadalom és környezetének társadalomtörténetét adják, bemutatva hogyan alakult az irodalmi ízlés. Természetesen nem feledve a kölcsönkönyvtárak és az olvasókörök szerepét ebben a folyamatban.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

***Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, Edited by Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna, Budapest, reciti, 2019 (Reciti Conference Books, 3). 285 p.**

A magyar nyelvű sajtó megszületésének 1780. január 1-jei időpontja, vagyis az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hirmondó* első számának megjelenése egyértelműen mutatja, hogy létrejött szoros kapcsolatban áll a felvilágosodás hazai terjedésével. A Habsburg Birodalomban a 18. század második felétől, de főleg II. József uralkodása alatt a bécsi jozefinista felvilágosodás elterjedése hozta magával – a nyugat-európai országokhoz képest késéssel – a nemzeti nyelvű irodalmak és sajtó kialakulását is. Ehhez járult még, hogy a Magyar Királyság függő helyzete és a társadalmi fejlődésben való elmaradottsága (a magyar polgárság hiánya) tovább nehezítette a nemzeti nyelven írott irodalom és sajtó létrejöttét. Buzinkay Géza a nemzeti nyelven írott sajtó fokozatos létrejöttének lehetőségét abban a kedvező körülményben látja, hogy a császári rendeletek átalakították a cenzúra szervezetét és elveit, és nem gátolták a felvilágosodás német egyetemi központjaiban tanult protestáns lelkészek, tanárok teljes jogú működését, akik aztán egy személyben szerkesztették, és írták lapjaikat (BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 45). Róluk a könyv több tanulmányában lesz szó részletesebben.

A kötet az 1770 és 1820 közti években a Habsburg Birodalom részét képező többnyelvű Magyar Királyság társadalmi-politikai fejlődéséről, ezen belül az irodalom és a sajtó szerepének alakulásáról a Magyar Tudományos Akadémia és a Nyugat-magyarországi irodalom Kutatócsoport által 2018. április 25. és 27. között Győrben és Pannonhalmán rendezett konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. A Lendület-kutatócsoport pályázatának címe: „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)”. A kutatócsoport célkitűzései közé tartozik a régióval kapcsolatos kutatások összehangolása és megismertetése, magyar szerzők munkásságát feltáró kritikai kiadások előkészítése, adatbázisok építése, az archívumokban és a korabeli sajtóban rejtőző anyagok feldolgozása, és hozzáférhetővé tétele a további kutatás számára. A kutatás elsősorban a Magyar Királyság nyugati területére koncentrál, mely ma több ország, így Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország és Szerbia része. A kezdeti időszakban a gazdasági és az ezzel együtt járó kulturális fejlődésben a katolikus arisztokrata családoknak, így kiemelten az Esterházy, Széchényi és Festetics családnak voltak érdemei. A 19. század eleje döntő változást hozott több szempontból is, a kultúra terjesztésének feladatát inkább a protestáns értelmiségiek vették át, területileg a kulturális központok áthelyeződtek Kassa, illetve Erdély irányába. Mindez együtt járt először a latinról, mint államnyelvről, a németre – mint lingua francára –, majd egyre inkább a nemzetiségi nyelveken való publikálásra való fokozatos áttéréssel. A kötetben tárgyalt időszak az első Magyarországon nyomtatott sajtótermékek megjelenésének is az ideje – tudhatjuk meg mindezt Vaderna Gábor bevezetőjéből.

Fried István tanulmánya rendkívül sok szereplőre terjed ki, ami összeköti őket, az az, hogy

DOI 10.17167/mksz.2020.2.167-171

mindannyian többnyelvű és több kultúrához kötődő írók, szerkesztők lévén, közvetítő szerepet vállaltak fel a nemzeti kultúrák között a Kárpát-medencében (Pannóniában) íásaikkal és az általuk szerkesztett kiadványokkal. A „nemzeti újjászületés” korszakát vizsgálva a kutatók sokszor figyelmen kívül hagyták a komparatistikai szempontot, jelen tanulmány most ezt is bevonja az elemzésbe. A szerző különös figyelmet szentel a kultúrák érintkezésének, ennek egyik fontos helyszínéként kiemelten foglalkozik Pozsonnyal, három nyelv, három kultúra találkozási helyével, az ott alkotó közvetítők (Rát Mátyás, Windisch Károly Gottlieb) munkásságával. Felhívja a figyelmet a többnyelvű területek lakosságának arra a nyelvhasználati sajátosságára, hogy az emberek más nyelvet beszéltek otthon, a hivatalokban, a kereskedelemben vagy a gazdasági életben. A nemzeti öntudatra ébredés egyik fontos eszköze, elősegítője és közvetítője volt az anyanyelvű sajtó. A különböző nyelvek és kultúrák közti egyensúly fenntartásán fáradozó periodikumok közül kiemelten a *Tudományos Gyűjteménnyel* (1817–1841) foglalkozik a szerző. Érdekes és sokoldalú vállalkozás volt a Győrött Sándor István kiadásában megjelenő *Sokféle* (1791–1808), mely nyelvészeti, honismereti és szlavisztikai írásoknak és az ezekkel kapcsolatos vitáknak adott teret. A hungarus-patriotizmus-gondolat/világsszemlélet fontos képviselője volt Rumy Károly György, aki amellet, hogy latinul és németül publikált, polihisztorként a legkülönbözőbb témákról a régió lapjaiban (a pesti német nyelvű lapoktól kezdve a bécsi *Wandereren* át, amelyben 1824 és 1835 között 1470 írása jelent meg, a prágai *Ost und Westig*), megismertette az olvasókat az egyes szláv irodalmakkal. *Musen-Almanach von und für Ungarn* címen tervezett szépirodalmi almanachot évente kiadni, és folytatott levelezést közölni tervezett írások tárgyában többek között Kazinczyval és Jiří Palkovičcsal, de mivel minden gyakorlati érzék híján volt, és nem mérte fel egy periodikum fenntartásának reális költségeit, csak az 1808-as év jelent meg.

A kimondottan sajtótörténeti témájú írások közül Suzan Coha a horvát sajtó indulását mutatja be az első, 1771-ben megjelent, és nem fennmaradt *Ephemerides Zagradienses*től az ezt követő rövidebb-hosszabb ideig létező német nyelvű lapokon és a 18. századi erkölcsnemesítő hetilapok hagyományaira épülő, de már a biedermeier stílusjegyeit felmutató, szintén német nyelvű *Lunán*, mely 1826-tól 1829-ig önállóan, majd 1830-tól 1858-ig az *Agramer Zeitung* irodalmi mellékleteként jelent meg, egészen a modern horvát nyelv és irodalom kezdetét jelentő *Narodne novine*ig, mely 1835-től 1848-ig létezett, és melyet a horvát megújulási mozgalom, az illirizmus vezető alakja, Ljudevit Gaj szerkesztett.

Az 1783 és 1787 között megjelenő első szlovák újság, a *Presspurské nowiny*, melynek fő célkitűzése a szlovák nemzeti öntudat építése és a szlovák írott nyelv formálása volt, mindennek ellenére cseh nyelven íródott, mivel a szlovák nyelv ekkor még csak formálódóban, elkülönülőben volt a cseh nyelvtől, kellő számú előfizető híján nem tudta magát hosszú távon fenntartani a nagy hagyományú, és a Monarchia egész területén olvasott és a politikailag sokkal semlegesebb hangvételű *Preßburger Zeitung* (1764–1929) mellett – tudhatjuk meg Eva Kowalská tanulmányából.

Andrea Seidler a császári pár, Mária Terézia és férje, I. Ferenc német-római császár (Lotaringiai Ferenc István) nyilvános szerepléseinek (a városban tett látogatásainak, ünnepségeknek, különös tekintettel a császári család tagjai születés- és névnapjainak, esküvőinek) *Preßburger Zeitung*-beli visszhangját foglalja össze. A sajtón kívül fontos forrása az uralkodóház ünnepi eseményeiről való tudásunknak Joseph von Khevenhüller-Metsch herceg, udvari főkamarás naplója, melyből több részletet már publikáltak. A nagyszabású ünnepségeknek I. Ferenc 1765. augusztus 18-ai váratlan halála vetett véget, mely után Mária Terézia a gyász jeleként levágatta a haját, és többet soha nem vetette le az özvegyi ruhát, hiszen köztudott, házasságuk szerelmi házasság volt.

Lengyel Réka az első magyar nyelvű újság, a Rát Mátyás által szerkesztett és írt, Pozsonyban hetente kétszer megjelenő *Magyar Hirmondó* 1780 és 1782 közötti évfolyamaiban megjelent írásokat mutatja be típusaik és tartalmuk szerint. Rát kiemelt feladatának tekintette a magyar mint nemzeti nyelv és irodalom fejlesztését. Rátot számtalan levelező támogatta a hazai tudósításokhoz való

hozzájutás tekintetében, a külföldi híreket német, francia és angol lapokból vette át. A tárgyalt témakörök közé tartozott a politika, a társasági élet, a gazdaság, a mezőgazdaság, az egészségügy, a kultúra és a tudomány. Rát szakított a száraz, referáló lapok stílusával, az eseményekhez saját kommentárjait fűzte, pótolni kívánva ezzel a magyar nyelvű folyóiratok hiányát is. Távozta után, az őt követő szerkesztők alatt az újság példányszáma csökkent, tartalma veszített érdekességéből, míg azután 1784-ben megszűnt.

Bíró Annamária az erdélyi szász gimnáziumi tanár és evangélikus lelkész Johann Seivert (1735–1785) és Benkő József (1740–1814), székelyföldi református lelkész és tanár levelezők tudósításait vizsgálja a pozsonyi *Magyar Hirmondóban* (1780–1788), a bécsi *Magyar Hirmondóban* (1792–1803) és a pozsonyi *Ungrisches Magazinban* (1781–1787). Érdeklődése középpontjában az a kérdés áll, milyen Erdély-kép rajzolódik ki a két kultúráközvetítő írásai nyomán a tárgyalt lapokban. Már a két szerző indíttatása is eltérő, Seivert, akinek munkássága, levelezése jól feltárt, öntudatos szászként a szászok történetének és jogainak ismertetését vállalta fel, míg Benkő, akinek tevékenysége kevésbé ismert, sok botanikai és nyelvészeti közleményt publikált. Mindkettejükre jellemző, hogy Erdélyt különálló egységként kezelik a Magyar Királyságon belül, mindketten hiányszázként érzékelték az országnak a korabeli európai fejlődéstől való elzártságát. Benkő *Ungrisches Magazin*-beli publikálását az is nehezítette, hogy ő inkább latinul írt, amire egyre kisebb igény mutatkozott, Johann Gottlieb Windischnek, a pozsonyi német nyelv lap szerkesztőjének kevesebb ismerete volt Erdélyről, ezért Seivertet egy államismereti kézikönyv megírására is bízta, ami aztán „Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgerns und ihren Schriften” címen 1785-ben megjelent Pozsonyban. Benkő az 1784-es Horea-felkelés okait, lefolyását és utóéletét önálló kötetben kívánta történetileg feldolgozni, de ezt a cenzúra nem engedte, így pusztán egy része jelent meg „Erdélyi oláh nemzet képe” címen Pozsonyban 1785-ben a *Magyar Hirmondóban*.

Szintén a német egyetemeken tanult honorácior értelmiségiek sorába tartozik Péczeli József református lelkész, az első magyar tudományos folyóirat, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) szerkesztője. A lap először hetente kétszer (1789–1790), majd kellő számú előfizető híján évkönyvként jelent meg (1791–1792). Szépirodalmat ugyan nem tartalmazott, de célját a nemzeti nyelv és irodalom, valamint a hasznos (háztartással, gazdasággal kapcsolatos) ismeretek terjesztésében látta. Az áltudomány terjedésével kapcsolatban elrettentő példaként közli az idegen forrásból átvett történetet egy sarlatán angol orvosról, aki egy elektromos-, illat- és hangeffektusokkal működő csodaágyat kreált, mely a hiszékenyek szerint elősegítette a termékenységet. A lap szerkesztője kiemelt fontosságúnak tartotta a művelődés, kulturálódás, a tudás terjesztését, rendkívül nagy hangsúllyal a nőnevelésre, a nők olvasóvá tételére. Saját maga is alapított tudós társaságot; a Pest és Bécs között félúton elhelyezkedő Komárom színes városi létének részei voltak a szalonok is. A Péczeli által alapított folyóirat a más lapokból átvett híreket közlő lapból tematikusan összefüggő cikkek sorozatát közzétevő tudományos folyóirattá alakult, mely a társadalomban meglévő magasabb igényeket volt hivatott kielégíteni – foglalja össze tanulmányában Vaderna Gábor.

Csörsz Rumen István a gróf Sándor István által 1791 és 1808 között kiadott *Sokféle* címen évente egyszer, illetve kétszer Bécsben és Győrött megjelenő enciklopédikus tartalmú, de túlnyomórészt magyar irodalomra és történelemre vonatkozó periodikumot mutatja be. Sándor kiadványával a *Mindenes Gyűjtemény* hagyományát kívánta folytatni, ez is egyszemélyes vállalkozás volt. 1786-tól 1788-ig több nagyobb utazást tett Nyugat-Európában, emlékeit, benyomásait naplóban rögzítette. Sándor sokoldalúságához tartozik, hogy ő az első magyar bibliográfus is, hiszen 1803-ban Győrben *Magyar Könyvesház* címen kiadta kronologikus rendben a magyar szerzőktől addig megjelent könyvek listáját. Sándor István lelkes könyvgyűjtő is volt, Széchényi Ferenc könyvtár-alapítását elismerőleg üdvözölte. Figyelme kiterjedt a földrajzra, néprajzra, a finnugor nyelvek tanulmányozására. Barátja, Révai Miklós, akivel húsz éven keresztül folytatott levelezést, mindent megtett Sándor munkáinak népszerűsítésére. Sándor Révainak megírta irodalmi terveit, kikérte ta-

nácsát, különösen a magyar nyelvészeti kérdésekben, Sándor pedig pénzzel is segítette őt. Sándor István latinból és németből is készített fordításokat, Gellertet és Ovidiust fordított. Révai 1807-ben bekövetkezett halála után Sándor teljesen izolálttá és magányossá vált, próbált Révai tanítványától, Horvát Istvántól anyagi támogatást szerezni, de sikertelenül, s ez vezetett ahhoz, hogy teljes kilátástalanságában 1815-ben öngyilkosságot követett el.

Granasztói Olga írásának témája Kazinczy Ferenc cikksorozata az első pesti újságban, a Kultúr István szerkesztette *Hazai Tudósítások*ban 1806 és 1808 között, egy Csokonainak létesítendő síremlék tárgyában. Ezek a cikkek részei Kazinczy emlékezetkultúrával kapcsolatos elképzeléseinek, mely külföldi példákat követve a polgárosodás jegyében művészileg kialakított angolkert közepén civileknek, első sorban íróknak, költőknek és nem államférfiaknak, uralkodóknak, vagy hadvezéreknek állít köztéren emléket.

Hegedüs Béla Révai Miklós „A Magyar Költeményes Gyűjtemény” című, 16–17. századi magyar költők munkáiból összeállított gyűjteményének megjelenését hírül adó, illetve ahhoz támogatást kérő, a *Magyar Hirmondó*ban megjelent felhívásai apropóján mutatja be Révai sokirányú (nyelvészti, irodalomtörténeti), munkásságán keresztül a magyar irodalomtörténet-írás kezdeteit. Az említett sorozatból végül mindössze Faludi Ferenc versei (*Faludi Ferenc költeményes maradványai*, Egybe szedte, s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal megbővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére Révai Miklós) jelentek meg két kötetben 1786-ban és 1787-ben Győrben (Strajbig Ny.), majd második „megjobbított kiadása” 1787-ben Pozsonyban (Loewe Ny.).

A felvilágosodás, a nemzeti öntudatra ébredés egyik fontos momentumja volt a nyelvújítás, a nemzeti nyelvvel kapcsolatos tudnivalók rendszerezése és közzététele. Kiss Margit az első többnyelvű (német–latin–magyar) és egynyelvű szótárak készítésének szükségességére felhívó, illetve azokról hírt adó írásokról, röpiratokról és hirdetésekről számol be, melyek a *Magyar Hirmondó* és más hazai, valamint néhány német nyelvű orgánumban láttak napvilágot folyamatosan.

Döbör András Szacsvey Sándor *Bétsi Magyar Kurírja* (1786 – majd más szerkesztőkkel 1834-ig), a második magyar nyelvű újság 1789-es évfolyamában „alvilági dialógusok” (állatokkal, halott történelmi személyekkel, vagy meshősökkel folytatott beszélgetések) formájában közzétett politikai publicisztikáját mutatja be. A jozefinista Szacsvey ilyen, a cenzúrát félrevezető módon tudósított – külföldi lapokat forrásul használva – a francia forradalom eseményeiről, nem lázadásként, hanem szimpátiával tekintve rá, ugyanakkor beszámolt a Habsburg Birodalmat érintő másik külpolitikai eseményről, a török háborúról, valamint a lengyel köztársasági mozgalomról. Síkra szállt a magyar nyelv oktatása és használata ügyében is. II. József halála és a II. Lipót alatti átmeneti enyhülés korszaka végeztével, az uralkodó halála után – bár a lap példányszáma kiemelkedően magas volt, 1790-ben még az 1200-at is elérte – a cenzúra ismételt támadásai következtében végül 1793-ban betiltották a lapot. Szacsvey ettől kezdve erdélyi birtokán élt visszavonultan, és kertészkedéssel foglalkozott 1815-ben bekövetkezett haláláig. Szacsveyt a magyar politikai publicisztika alapítójának, az újság cikk-műforma magyarországi meghonosítójának” nevezte Dezsényi Béla (DEZSÉNYI Béla, *Szacsvey Sándor utolsó évei = Magyar Könyvszemle*, 84(1968), 351).

Balogh Piroksa a Schedius Lajos által szerkesztett rövid életű, német példákat követő *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799) sorsát és a rokon német lapokkal való kapcsolatát kíséri végig, mely egyfelől a külföldi kulturális életről kívánt információkat eljuttatni a magyar olvasókhoz, másfelől kifejezett célja volt a magyar kulturális élet, a tudomány eredményeinek német nyelven való megismertetése a német nyelvű érdeklődőkkel. A folyóiratot kritikai referáló lapnak szánta Schedius, első sorban az újonnan megjelent könyvekről kívánta a tudósokat és a művelt közönséget egyaránt tájékoztatni. A szerző kitér arra is, hogy Schedius azért használta lapjainak nevében az „Ungern” alakot (másik lapja a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1802–1804), mert így kívánta érzékelteni,

hogy Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát is a Magyar Királyság részének tekinti. Az egyes számok felépítését, rovatait részletesen összehasonlítja a *Jenaischer Allgemeine Literatur-Zeitung*-ével (1804–1841).

Béres Norbert írásának témája az első regénysorozatok megjelenése a piacon, reklámjuk és terjesztési praktikáik. A könyvkiadók első sorban a periodikumokban reklámozták könyveiket, így a regénysorozatok is, sok esetben oly módon, hogy jellemezték portékájukat, vagyis megadták a könyv címét, méretét, a borító külalakját, a betűk méretét és természetesen az árát. Új olvasói célcsoport volt a tudós közönség mellett a szépnem, kezdetét vette a nők olvasóvá nevelése. Ezzel a szórakoztató regény műfaja is mindjobban elterjedt. A szerző két kiadóval, Landerer Mihállyal és Hartleben Adolf Konráddal foglalkozik behatóbban.

A nemrégiben elhunyt Cibula Katalin tanulmánya – színháztörténészek korábbi munkáit ki egészítendő – a magyar nyelvű újságokban 1780 és 1803 között megjelent, mai értelemben színházi kritikának felfogható első írásokkal, valamint a *Preßburger Zeitung* 1774-es és 1775-ös évfolyamában napvilágot látott három Shakespeare-darab kritikai értékelésével foglalkozik.

A 18–19. század fordulóján megjelent magyar nyelvű újságok, a *Sokféle*, a *Mindenes Gyűjtemény*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* és a *Hasznos Mulatságok* nyugat-európai nyilvános könyvtárak, olvasóköri alakulását követendő példaként bemutató, az olvasást népszerűsítő írásait szemlézi Dóbék Ágnes.

Bárány Zsófia tanulmányában a katolikus és protestáns egyházak közti kapcsolatfelvétel, azok törvény előtt egyenlőnek való elismertetése (különös tekintettel a vegyes házasságok és a szekularizáció kérdéseire), előkészítő lépéseit veszi számba az 1817 és 1841 közti években. A személyes kapcsolatfelvétel fontos színtere volt először a sajtó, majd fordítások és vitairatok, esszék árnyalták az álláspontokat.

A kötet tanulmányai az 1770 és 1820 közötti időszak többnyelvű, többkultúrájú Magyar Királyságának könyvkiadásával és sajtójával foglalkoznak. Megismerhetjük a sajtó egy-egy jelentősebb orgánumát, különös hangsúllyal a magyar nyelvű sajtó megalakulására. De közlésre kerül a horvát sajtó történetének rövid ismertetése, kiemelendő ezen kívül az első szlovák nyelvű lapnak a szlovák nemzeti öntudatban betöltött szerepe is. A tanulmányok nagyobb része a sajtót tárgyalja. Az első magyar nyelvű újsággal, a *Magyar Hirmondóval* három tanulmány is foglalkozik részletesen vagy érintőlegesen. Az egyes lapok valamilyen szempontból mind elsőek voltak. A *Tudományos Gyűjtemény* honosította meg a magyar irodalmi életben a kritikát. A korszak hazai német nyelvű orgánumainak jelentősebbjei is bemutatásra kerülnek. A periodikumok mellett kisebb részben a könyvkiadás is szerepet kap a kötetben. Olvashatunk a nyelvújításhoz szorosan kapcsolódó első szótárak létrejöttéről is. A könyvkiadók regénysorozatainak reklámozásával és terjesztésével külön tanulmány foglalkozik. Megjegyzendő, hogy a felvilágosodás eszméinek terjesztésében nagy szerepet vállaltak a német egyetemeken tanult, felvilágosult szellemet magukkal hazahozó protestáns értelmiségiek.

A kötet szerzői a korszakot alaposan ismerő kutatók, egyetemi oktatók közül kerültek ki. A konferencia-előadásokat tartalmazó kiadvány nagy érdeme, hogy ízelítőt ad a magas színvonalú kutatások eredményeiből, és azokat nyomtatott formában szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé teszi.

RÓZSA MÁRIA

Ács Pál, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2019 (Refo500 Academic Studies, 52). 333 p.

Milyen helyzetben vannak a magyar történeti szakirodalom világnyelvű reprezentációját célzó programok? Elégségesek-e a szakmák képviselői, a szakmai intézmények, illetve a magyar tudománypolitika ezzel a céllal összefüggő erőfeszítései? A kérdés megválaszolása soha sem volt egyszerű, és ma is sokféle szempont mérlegelendő ezzel kapcsolatban. Sokan azt mondják, hogy a hasonló témakörökben jobb, ha nincsen határozott és tevékeny kormányzati politika. Azért jobb, mert a magyarok, ha valaki ki akar tűnni közülük, inkább visszahúzzák, semmint örülnének a közülük valók sikerének. „Bezegg a románok” – emlegetik az önmagukon elkeseredettek. Románia, a legszegényebb állapotában is, még kommunista színeiben is követte azt a nemzetpolitikai célt, amelyet akkor fogalmaztak meg román értelmiségiek, amikor Románia még nem volt, sokáig nem volt, vagyis még a 18. században. A Román Királyság létrejötte után pedig a nemzetközi kiállásban mindig egységesnek mutatkoztak. Ma is, sok szempontból tervezetten folyik a román történelmi kérdések angol nyelvű taglalása. Merthogy manapság angolul kell taglálni. Hiszen azok sem olvasnak más nyelven, akiknek a történelmi forrásaik nagyobb része németül, vagy éppen olaszul, netán magyarul, és gyakran latinul van. De ha angol, akkor publikáljunk angolul. (Lassan már a Mediterraneumban is elfogadják.)

Igen ám, de mit adjunk ki angolul? Ács Pál kötete tanúsítja, hogy amellett, hogy van mit, lehet ezt úgy is tenni, hogy ne csak a nemzetközi publikum tanuljon belőle. A magyar is. Nem egyszerűen néhány aktualizáló lábjegyzetet ismerhetünk meg a tanulmányok korábbi magyar kiadásához képest, hanem szemléletet is tanulhatunk. Saját ismereteinknek is szükségük van arra, hogy úgy is átgondoljuk mondandónkat, hogy elképzeljük a külföldi olvasót, annak feltételezett ismereteit, és szemléletét. A mai politikai korrektséget istenítők nyelvezetével: „érzékenyítjük magunkat” arra, hogy elfogadjuk, mások, másként látják ugyanazt a dolgot. Olyan megállapításokat is teszünk a világnyelven megjelent szövegben, amely szempont, magyarul, magyar szakmai közönségnek írva, nem is jut eszünkbe. Az alapkérdés persze marad: milyen nem magyar közönséget képzeljünk el? Angolt, mert angolul írunk? – akkor minden tanulmányunk kétszer ilyen hosszú lenne, hiszen a legelemibb dolgot is el kellene magyaráznunk, a tudományos értekező próza gyakorlatilag kizárható lenne. Tapasztalatom szerint a legtöbb angol nyelven megjelent publikáció is alapvetően németeknek szól, és a manapság a németet, a buta aktuálpolitikai szempontok miatt elfelejtő közép-európaiaknak. Ács Pál tanulmánykötete tematikusan ráadásul a protestáns reformáció körül forog, vagyis nem csupán a természetes érdekszféra köti ezeket az írásokat a németekhez.

Nem kezdhetette a szerző a kötetét egy szellemes előszóval, amelyben az „elváltozott”, az „átszítt”, „idő ódjá”-ra utalhatna. Pedig a kötet a három idő, és a három, a címében az „idő”-vel játszó könyvének újragondolása is (egy idegen olvasónak egy ilyen utalás érthetetlen lenne). A kérdésfeltevések maradtak az egyes tanulmányokban, de a gondolatmenet lendülete, kis részletekben szelleme is változott. Az előszó így, egy pátoszmentes, korrekt bevezetés. A pátosz, a búslakodás – korai újkori történelmünk különösen sok okot ad erre – persze megbújik a tanulmányok háttérében. „Mutato nomine de te fabula narratur”. Vagyis benne van a könyvben a három részre szakított, középkori hatalmi helyzetét veszített ország, a többször feldúlt, és megsemmisített kulturális és egyházi intézményrendszer, csak ez nem a kesergő prím. Tudni lehet erről az egyes történetek alapján, az egyes történetek mögött. Amit viszont 'expressis verbis' megír a szerző, az éppen egy európai történet. Ha nem is mondja (mert felesleges lenne), bizony, „mindig a nyugati keresztény Európa része voltunk”. Akit érdekel a történet, ezt is érti belőle, akit meg nem érdekel, nem is olvassa. De mi is ez a „kicsérélt” (átváltozott) név ('nomen mutatum')?

Reformations. Ez a többes szám hallatlanul fontos egy olyan kiadványban, amelyik a protestáns reformáció 500 éves történetének ünnepsorozata részeként jelent meg. A sok kiadó közül, amelyik

ilyen emlékező sorozatokat adott ki, a Vandenhoeck und Ruprecht csak egy, és az ő Ref500 sorozatának Ács Pál kötete az 52. darabja. Mintha a németek azt is megmutatták volna, hogy egy emlékévként nem csupán egy év, és legalább tíz évvel előtte tudni kell, hogy lesz, és nem a tárgyév augusztusában kell dönteni arról, hogy miként emlékezzünk. De ez csak keserű megjegyzés. A reformok sokfélék voltak mindig, a 16. században pedig minden, amit Európában tudottak és elrendezettnek hittek, alapvető reformra szorult. Az egyház reformja csak következménye a világról és a hitbéli dolgokról való gondolkodás megváltozásának.

A könyv első fejezete (*Erasmian Challenges*) tehát amellett, hogy bemutatja a németalföldi humanista magyar királyságbeli kapcsolatait, második írásával bizonyítja, hogy volt eszmei, tartalmi recepció is a kapcsolatok mögött. Az is kiderül, hogy a keresztény filozófus Erasmus hatása jelentősebb (és elválaszthatatlan) az egyházkritikus, pontosabban a butaság-kritikus értelmiségienél. Hiszen Erasmus neve nem a *Balgaság dicsérete* miatt maradt fenn – Sebastian Brant népszerűbb volt nála (*Bolondok hajója*) –, hanem a Melanchthonnak és Sturmnek mintául szolgáló filozófiája miatt. Fontosnak gondolom, hogy a magyar példák is megerősítik ezt a képet, hiszen napjaink az „Európa-mibenléte-irodalom” számos, jól sztárolt darabja éppen Erasmust és Luthert próbálja a laikus, a másokat elfogadó, a toleráns társadalom szükségességét megfogalmazóknak eladni.

Ács Pál könyve magyar példákkal ismerteti meg a nemzetközi szakmai közösséget azzal kapcsolatban is, hogy a vernakuláris irodalmak (esetünkben, a magyar nyelvű irodalom) kialakulása és megerősödése sem egy leegyszerűsített, előzmények nélküli módon történt. Vagyis úgy, hogy jött a reformáció, és vele megszületett a magyar (és sok más) nyelvű irodalom. Természetesen a magyar példa is azt mutatja, hogy a protestáns tanok rendszerszerű terjesztése mentén lesz mennyiségileg jelentős, és irodalmi műfajaiban a nyugat-európai mintákat naprakészen befogadó több nemzeti irodalom (második fejezet: *Protestant Reformations in Cultural Context*). A középkori egyház keretén belül kialakult igényre adott egyházi értelmiségi válaszok készítették elő mindenütt ezt a változást, és az új egyházak alapítása „csupán” az állandó (keresztény) vallás értékeinek megmentését célozta. A humanista filológia eredményei mentén kibővített tudással elrendezett, és gazdagított értékekről van szó. Ács Pál természetesen felmutatja azokat a művelődéstörténetileg fontos alakokat, és műveiket, amelyeket a korban is ismertek a kortársak Európában, és ma is ismerniük kell azoknak, akik a 16. századi Európa művelődési térképét rajzolják. Minőségi 'hungarológia': olyan alakokhoz köt nemzeti értékeket, akik nem ismeretlenek azoknak sem, akiknek az új üzenetet szánták. Így tudják kontextualizálni a saját kulturális örökségükben is, és az új üzenet beszédmódja is olyan, hogy értik, akiket megcélzott. Nem belterjesen magyar. És így, tematikusan olyan téma is belefér a kötetbe, amelyet kevesen értenek nyugatabbra, vagy éppen délebbre tőlünk, hiszen az unitárius tanok mély ismereten alapuló bemutatása nagy megfontoltságot kíván, ha mondandónkat az érthetőség szintjén akarjuk tartani.

A harmadik fejezet tulajdonképpen egy európai szakirodalmi évtizednek is összegzése, illetve annak kései gazdagítása (*The Changing Image of Ottoman Turks*). A „török-kérdés”, a „törökök ismerete”, az „ellenség ismerete” ugyanis hosszú ideig témája volt kutatási programoknak, konferenciáknak, kiállításoknak, és egyetemi kurzusoknak. Miként jutott el az európai értelmiség a „kutyafejű” mongoloktól a tudományos néprajzi, népismereti, és művelődéstörténeti megközelítéséig, leírásokig, már ami az oszmán törököket illeti. És itt is a magyar hozadék: a törökkel napi szinten való érintkezés előnyei a megismerésben. Fogságok, barátságok, vallásismeret, tudós kapcsolatok. Mindezt az elengedhetetlen politikatörténeti kontextusban. Nagyon fontos, hogy Ács Pál nem sztereotípiákat ismételget, hanem konkrét történeteket ad elő, mutat be, és igazán mélyen értékeli azt, hogy a magyar szereplők a jelzet megismerési folyamatban hol tartanak a 16. század elejétől a 17. század elejéig. Külön alfejezet Zalánkeméni Kakas István perzsiai diplomáciai küldetésének szövegemléke, a titkára által könyvvé formált *Iter Persicum*. Ennek ugyan a perzsiai része nagyon sovány, hiszen a követ Perzsia határán meghalt, azonban a követtség elhelyezése a korban,

az útleírás értékelése és nyelvi verzióinak bemutatása a lényeg. Újdonság a tervezett angol fordítás kézírata, és ennek a keletkezéstörténete. Mondjuk, én nem mondanám Kakas Istvánt kozmopolitának, hiszen ez a szó nem illik a koráújkort leíró kifejezések sorába.

A reformok idejében a soron következő a katolikus reform, ez a negyedik fejezete a könyvnek (*The Catholic Reforming Movements in the Early 17th Century*). A török téma átkötése Esterházy Pál és *Kunstkabinetje*, avagy az *Egy csudálatos ének* elemzése. Magam, a magyar gondolkodástörténetben, a politikai gondolkodás történetében, sőt, a magyar mentalitástörténetben alapvető jelenségnek tartom azt, amit Ács Pál leírt Pázmány Péter beszédei kapcsán. Nem egyszerűen a katolikus és a protestáns történetfilozófiai, adott kérdésekben teológiai felfogás különbözősége az érdekes, hanem a közös hatása a két felekezeti beszédmódnak, illetve a beszédek tartalmi szemléleti elemeinek. És ezek, köszönhetően a minden stíluskorszakban megszületett, közvetítő magyar irodalmi szövegeknek, máig élnek.

MONOK ISTVÁN

A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae” Könyvtárának régi állománya I., összeáll. Szügyi-Szűcs Judit, Veres Anna Mária, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2019 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 12). 142 p.

A nyomtatott nemzeti kulturális örökség feltárását, nyilvántartását és szélesebb körű felhasználásra való előkészítését tűzte ki célul a program, amely a Kárpát-medencében található magyar könyvtárak régi könyvállományát veszi számba. A másfél évtizede megkezdett feltárási munkát Monok István, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ főigazgatója koordinálja, összefogó munkájának eredményeképpen eddig tizenkét kötet látott napvilágot. A katalógusok nagyobbik része Erdélyben található magyar könyvtárak régi könyveinek jegyzékét teszi közzé (A *Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományának két kötet*, 2005, 2008; Az *egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, 2009; A *kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, 2009; A *Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi könyvei*, 2010; A *kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának régi állománya*, 2015; A *Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae” Könyvtárának régi állománya*, 2019), egy kötet a Felvidékről (A *füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya*, 2012), és szintén egy a Vajdaság területén elhelyezkedő magyar könyvtárból származik (A *zombori kármelita rendház könyvtárának régi állománya*, 2015). A mai Magyarország területét a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár régi könyveinek három kötetben megjelent katalógusa képviseli (A *Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701 előtti nyomtatványai*, 2010; A *Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701–1800 közötti régi nyomtatványai*, 2016; A *Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1801–1850 közötti régi nyomtatványai*, 2018). A jelen recenzió tárgyát képező tizenkettedik kötet egyik összeállítója, Szügyi-Szűcs Judit szintén szegedi kötődésű, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtár munkatársa, míg szerzőtársa, Veres Anna Mária, a Gyulafehérvári Római Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának könyvtárosa.

A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet Könyvtára régi állományának katalógusa 246 régi könyvet vesz számba, nem megfélekezve a nem fellelt, de a leltárak szerint az állomány részét képező kötetekről sem. A munka két nagyobb egységre osztható. Az első az 1601 előtt megjelent antikvákat gyűjti csokorba, míg a második a Régi Magyar Könyvtár gyűjtőkörébe tartozó darabokat térképezi fel. A kötetet háromnyelvű – magyar, román és német – előszó vezeti be, amely

a vártnál tömörebben foglalja össze a könyvtár gyűjteményének alakulását, a tárgyalt tételek feldolgozását, a kiemelkedő possessorokat és sokszínű provenienciát, valamint utal egy új, eddig ismeretlen mű felfedezésére is. Az előszóhoz képest terjedelmes köszönetnyilvánításból kitűnik, hogy milyen széles körű összefogás eredményét tartja kezében az olvasó. Egyházi és világi személyek, egyetemi hallgatók és tudós kutatók dolgoztak a kötet összeállításán és megjelenésén. Az előszót követő útmutatót, valamint a katalógus szerkesztésének néhány szempontját már csak magyarul és románul szerepeltették a kötet összeállítói, míg a címek a teljes kötetben mindhárom nyelven olvashatóak. A bevezető részt a nyomtatványok azonosításához felhasznált elektronikus és nyomtatott katalógusok bibliográfiája, valamint az általános rövidítések jegyzéke teszi teljessé.

A 190 darab 1601 előtt megjelent antikvából 177 fellelhető a könyvtárban, míg 13 nem, de a leltárak szerint az állomány részét képezi. A Régi Magyar Könyvtár darabjai közül 48 található meg a könyvtárban, míg 7 csak a leltárak szerint képezi az állomány részét. Az egymást szerzői betűrendben követő tételek leírásában a bibliográfiai leírást a példányleírás, az adott kötet egyedi jellemzőinek feltárása követi. Kiemelendő a kötésleírások precizitása és hossza, amelyben a leíró kitér a kötés anyagára, technikájára, színére, díszítésére és állapotára, a könyvtest és az előzéklevelek állapotára, a gerincfeliratokra, címkékre, valamint a nyomtatvány-, kézirat- vagy kódextöredékek használatára is. A nagyrészt terjedelmes és részletes leírások mellett mintegy ellenpontként néhány esetben mindössze egy szavas – „félbőr” (pl. 7, 98, 150, 202, 204. tétel) vagy „pergamén” (pl. 148, 194, 195, 196, 235, 236. tétel) – kötésleírás szerepel.

Az egyes példányok proveniencia- és possessorbejegyzéseit a lehetséges mértékben szintén részletes feltárára kerültek, megadva a kötetben belüli pontos helyüket, keletkezésük idejét (század) valamint nyelvét. További kutatói munkát érdemelne két magyar nyelvű bejegyzést tartalmazó 16. század közepéről származó mű (31, 128. tétel), amennyiben a bennük szereplő magyar nyelvű szöveg korainak mondható. A példány irodalmaként legtöbbször a régi jelzet lett feltüntetve, ami irányadó és pontos adat a kötetek azonosításakor. Sok helyen azonban csupán az „alvinczi bulgarita” vagy a „tővisi pálos” kifejezés szerepel, ami első olvasásra egy pillanatra elgondolkoztatja az olvasót, mígnem rájön, hogy az előszóban említett tővisi pálos szerzetesek, illetve az alvinci bulgarita ferences barátok könyvtárának említéséről van szó, pontosabb azonosításhoz azonban nem találunk kapaszkodót. Figyelemre méltó adat lehetne még a művek illusztráltságának feltüntetése, például a kötetekben szereplő, különböző metszetekről, díscímlapokról vagy nyomdászjelvényekről való tájékoztatás. A katalógust záró szerzői névmutató, a nyomdahelyek, nyomdászok és kiadók mutatója, valamint a possessormutató nagy segítséget nyújt a keresésben és a kiadványban szereplő művek csoportosításában, elemzésében.

A gyulafehérvári régi könyvállomány színes összetételt mutat. Ókori szerzők művei, kora újkori élvonalbeli tudományos munkák, eredeti nyelven megjelent könyvek és fordítások, különböző possessorok és változatos nyomdahelyek egyaránt megjelennek bennük. Egyházi gyűjteményről lévén szó nem meglepő, hogy Szent Ágoston egyházatya, a kereszténység egyik legnagyobb hatású filozófusának a 16. században kiadott művei hangsúlyosan szerepelnek az antikvák között. A könyvtárban megtalálható összes munkáinak tíz kötetes, mutatóval ellátott, 1584-ben Velencében nyomtatott kiadása (8–17, 20. tétel), a *De Civitate Dei* 1596-os genovai edíciója (18. tétel), valamint Ágoston leveleinek gyűjteménye Rotterdami Erasmus szerkesztésében (1555, Párizs, 21. tétel). A természettudományos művek közül Galénosz, ókori, görög eredetű római orvos és filozófus orvosi könyveit emelném ki, amelyek az emberi test felépítésével, gyógyszerészettel és általánosságban a betegségek gyógyításának művészetével foglalkoznak (1549, Bázél, 76–86. tétel). A kiadás igazi szellemi csúcsteljesítmény, mivel a szöveget Rotterdami Erasmus barátja, a neves 16. századi szász humanista, Janus Cornarius – aki könyvet írt a pestisről, valamint orvostanhallgatóknak is készített tankönyvet – fordította, és Conrad Gessner, 16. századi svájci természettudós, a modern zoológia megalapítója szerkesztette.

A Régi Magyar Könyvtár gyűjteményében mind possessorként mind szerzőként kiemelten szerepel Illyés András József (1646–1712) erdélyi katolikus püspök, a magyar nyelvű barokk egyházi irodalom termékeny tollú képviselője. Munkásságának középpontjában a világiak vallásos nevelése állt, e célt szolgálta minden, magyarul és latinul megjelent műve. A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet Könyvtárában egy munkája található meg magyar nyelven, *Szerzetesi tekleletességnek, és joságos cselekedeteknek gyakorlatossága* címmel (1708, Nagyszombat, 204. tétel), amely a spanyol jezsuita Alfonso Rodriguez latin nyelvű művének fordítása. A könyvtárban található többi kötete (205–217. tétel) latin nyelvű, különböző témákat érintő (mint a keresztény élet, szentháromság, angyalok, aprószenetek, szentek, purgatórium, ítéletnap, mártírok) beszédeinek szerkesztett változata.

A katalógusban számba vett művek possessorainak jelentős része valamelyik szerzetesrend, legtöbbször az Európa számos településén jelen lévő jezsuiták (Bécs, Gyulafehérvár, Ingolstadt, Kamjanec-Pogyilskij, Kolozsmonostor, Kolozsvár, Krems an der Donau, Mantova, Nagyszeben, Torda, Zágráb) vagy a ferencesek (Alvinc, Csíksomlyó, Déva, Eszternek, Fülek, Gyulafehérvár, Krajova, Rimnik), de találunk könyveket a velehrádi ciszterci vagy a tövisi pálos rend könyvtárából is. A 16. századi könyvtulajdonosokat képviseli a felvidéki nagybirtokos főnemes, Eger várának kapitánya és Heves, valamint Külső-Szolnok vármegye főispánja, Magóchy Gáspár (221. tétel), míg a 19. századi possessorokat a tragikus véget ért Majláth György (1818–1883) országbíró, a főrendiház elnöke (192. tétel).

A könyvárak gyűjteményeinek alapos feltárása fedi csak fel, hogy milyen kincseket rejtethet akár egy kisebb állománnyal rendelkező bibliotéka. A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet Könyvtárában található például egy unikum példány Rotterdami Erasmus *Colloquiorum Maturini corderii centuria una...* című, 1645-ben Gyulafehérváron nyomtatott művéből (199. tétel). A bizonyára tankönyvként használt, eddig ismeretlen nyolcadrét könyvecske egy három művet tartalmazó kolligátum harmadik részét képezi, és a híres 16. századi svájci kálvinista teológus, pedagógus Maturinus Corderius, valamint Rotterdami Erasmus válogatott beszédeit tartalmazza szó- és kifejezésgyűjteménnyel kiegészítve több mint kétszáz oldal terjedelemben. A mű címlapjának fotója unikális képként díszíti a kötetet, ilyen módon is felhívva rá a figyelmet. Szerencsétlen módon a címleírásba elütés csúszott, és így: „...cum Erasmi Roterodami *Colloquii selectis...*” szerepel a címlapon is jól olvasható „...cum Erasmi Roterodami *Colloquii selectis...*”, helyett. Az elírás természetesen nem kisebbíti az újonnan felfedezett mű páratlan könyvészeti értékét.

A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet Könyvtárának régi állománya című kötetről összességében elmondható, hogy átgondolt, jól strukturált munka, amely a fent említett pontatlanságok orvoslása után alapul szolgálhat régi könyvekkel kapcsolatos további kutatásoknak. A katalógus címe tartalmazza az ígéretes I. számú megjelölést, reméljük, hogy a megkezdett munkát hamarosan követi a folytatás.

BAKONYI ZSUZSANNA

Todoreszku. Egy kivételes könyvtár kincsei – Comorile unei biblioteci unice – Treasures of a Unique Library, szerk. Varga Bernadett, a szerk. munkatársai Nagy Levente, Hutai Zsófia, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020. 248 p.

Rengeteg könyv- és filmélmény alapján az is el tud képzelni egy könyvtárost, aki még nem járt egy bibliotékában sem. Le tudja írni, hogyan néz ki, el tudja mondani, mivel foglalkozik. Aki pedig olvas könyveket, be-betér egy-egy könyvtárba, leül és elmélyed egy témában, az még azt is tudja, hogy a barna köpeny, zsebekben ceruza és toll, a száj szegletében megbújó cigaretta nem pusztán

Kulcsár Pétert jelöli, hanem egy tudós könyvtárost is, aki szerette mindazt, amit egy könyvtár jelenthetett: a könyvektől a bútorzaton és az épületen át a remek históriáig. A jó könyvtáros ugyanis nemcsak megtalálja, hanem el is meséli a meglett történetet elejétől a végéig, okulás- vagy gyönyörködtetésképpen, voltaképp mindegy, hiszen az esetek többségében e kettő együtt jár. És minden könyvtárosnak van legalább egy – nem is titkos – szerelme. Egy szerző (kinek Bonfini Antal, kinek Dudith András), egy mű (*Fogság, Iskola a határon*) vagy egy olyan bibliofil (lehet ez Széchényi Ferenc vagy Teleki József), aki életét és vagyonát arra áldozta, hogy szeretett könyveit nemes cél érdekében a köznek ajándékozza.

Ilyen találkozás lehetett a kötet szerkesztőjének, Varga Bernadettnek a Todoreshku házaspárral: Gyulával és Arankával. Az első alkalom bizonyára az volt, mikor a régi magyar könyvek feldolgozásakor a proveniencia-kutatást, példányellenőrzést, kötésleírást végezte el az egyes köteteknél az elmúlt évtizedben. A második apropó egy kiváló kamarakiállítás lehetett 2016 őszén, mikor a nemzeti könyvtárban őrzött gazdag gyűjtemény került sokoldalú bemutatásra (VARGA Bernadett, *Még egyszer a Todoreshku-Horváth könyvtárról = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 329–350). A harmadik – mindent elsöprő – találkozás pedig maga ez a kötet, hiszen a szerkesztés során még inkább szerethető alakká vált a bibliofil házaspár a kutató-könyvtáros (és nem kevésbé a kötet olvasói) számára.

A román felmenőkkel is rendelkező Todoreshku Gyula már születésével szerencsésnek mondható, két testvére tudniillik gyermekként meghalt. A nagybirtokos-kerekedő apa így minden bizonynyal a szokásosnál is nagyobb figyelemmel kísérte és irányította egyetlen utódja nevelését. A fiatal Gyula gyűjtőszenvédélye – mint sokaknál – a bélyegekkel kezdődött. Érdekes párhuzam a nála idősebb és más szellemi-anyagi háttérrel rendelkező, más közegben mozgó Apponyi Sándor is hozzá hasonló korban, tizennégy évesen tett szert az első régi könyvére. Míg Sándor gróf szerzeménye egy Laskai Osvát-ösnyomatvány (App. H. 35.) volt, addig a tizenhárom éves Gyula egy bőrkötéses, német nyelvű bibliát könyörgött ki apjától – talán – Berlinben. A további évek a szokásos ügymenetben teltek: gimnázium, sport, jogi tanulmányok, diploma, majd apja révén felügyelőbizottsági tagság. Ezt egészítették ki az európai barangolások (eljutott még Afrikába is) és a nyelvtanulások (a magyar, a német és a román mellé csatlakozott a francia, valamint az angol nyelv ismerete). Negyvenes éveiben elveszítette szüleit, viszonylag későn, majdnem ötvenévesen nősült meg. Első életrajzírója Akantisz Viktor művelt, sokfelé nyitott emberként írta le, akinek természettudományos érdeklődése mellé különleges bibliofil érzék is párosult. Kár lenne említés nélkül hagyni a Krassó-Szörény megyében – kútásás közben – lelt csontokat, amelyeket később egy jó tízmillió évvel ezelőtt mocsaras vidéken élt ősszarvas (*Palaeomeryx kaupi*) maradványaiként azonosítottak. A felfedezést (és Todoreshkut) maga Cholnoky Jenő méltatta a Földrajzi Közlemények 1904-es évfolyamában.

Alighanem minden ember fel tud idézni magában olyan pillanatot, amely később sorsfordító-nak bizonyult (lehet ez villámcsapás, rádióbeszéd, jég a Dunán). Ez Todoreshku esetében egy 1911-es *Magyar Könyvszemle*-publikáció lehetett (a róla elnevezett töredéket – RMK I. 361e – e körben nem szükséges bemutatni). Philobiblos (Kóhalmi Béla) 1914-es könyvtári sétái az élményen túl – láthatóvá vált egy elsőrangú magángyűjtemény – alapvető forrásnak a szolgálnak a könyvtár-rekonstrukcióhoz. Míg a már említett Sándor gróf a tartalmi hungarikumok, addig Gyula a magyar nyelvű és a Magyarországon nyomtatott könyvek gyűjtését tűzte ki maga elé célul. Ugyanis Szabó Károly sorra megjelenő kötetei valóságos bibliofil mozgalmat és „gyűjtőhullámot” eredményeztek, így nehéz volt pár évtizeddel később még ismeretlen régi magyar könyvhöz jutni az antikvár piacon. Ám Todoreshkut nem kellett féltetni, apró felvidéki és erdélyi falvakba elzarándokolva kutatott RMK-k után, illetve magáévá tette Fraknoi Vilmos módszerét is: lázasan böngészte a régi kötetstáblákban megbújó – és persze a bibliográfiák számára ismeretlen – nyomtatvány-töredékeket. És ő is,

mint a korszak többi jeles kollektora, állandó összeköttetésben állt a nagy európai antikváriumokkal (Hiersemann, Rosenthal, Quaritch, Olschki).

E szenvedélyt tükröző számok beszédek: több mint félszáz, könyvészetekből nem ismert magyar nyelvű könyve volt 1914-ben. 1919-ben történt halálakor pedig 1226 példányt számlált könyvtára az RMK I–III. kategóriában. Ezekkel a számokkal sok közgyűjtemény ma is kiegyezne! És ebből 232 példány nem szerepelt Szabó Károly bibliográfiáiban sem. A Népszínház utcai bibliotéka – melyről szép képet is láthatunk a kötetben – többi értékéről se feledkezzünk meg: közel félszáz ősnymtatvány, két tucat kézirat és szebbnél szebb 17–19. századi kötetek sorakoztak a polcokon, kiegészülve egy professzionális kézikönyvtárral (mint Sándornál, Gyula esetében is igen hasznos befektetésnek bizonyult az európai utazás és a nyelvtanulás). Tudjuk jól, hogy a bibliofília mindig ízléssel, valamint műveltséggel párosul (ha bármelyik elem hiányzik, akkor az csak 'second hand' cserebere). Így nem véletlen, hogy Todoreshku számára a chantilly-i hercegi kastély (Musée Condé) könyvtára vált mintává.

A világháború alatt – miközben idehaza és Európában is összeomlott a könyvpiac – igyekezett két fontos tervét megvalósítani: a régi magyarországi nyomtatványok vízjeleinek összegyűjtését és a 16. századi magyar könyvdisztítés történetének megírását. Míg az előbbinél részsikereket ért el (gyűjteménye díszdobozokban a Régi Nyomtatványok Tárában foglal helyet), az utóbbi munka kézírata sajnos elkallódott. A Tanácsköztársaság alatt régi ismerőse jelent meg nála, a Philobiblos-ból politikai megbízottá vált Kőhalmi, aki nehéz döntés elé állította Todoreshkut: választhatott lakása és könyvtára között. Érdekes fintora a korabeli életnek, hogy Kőhalmi állást is kínált a rekviált bibliotékaért: „Bibliofília és könyvgyűjtés” címmel taníthatta volna az új könyvtárosgenerációt. Ez végül nem jött létre, a kommunista uralom és rá nemsokára, Todoreshku élete is véget ért. Pedig Todoreshku micsoda információkat oszthatott volna meg hallgatóival, amelyek manapság forrásértékkel bírhatnának a 19. századvég és 20. századelő európai könyvgyűjtése kutatásához! Gondoljunk csak bele, remek egyetemi kurzust lehetne ma is indítani a nagyjából fél-egy tucat meghatározó magyar könyvgyűjtő bevonásával a hazai bibliofília történetéről, a szakma csínja-bínjáról. Bár végrendeletet nem hagyott maga után, de még életében – mindenesetre 1919. november vége előtt – úgy döntött feleségével, hogy neves kollekcója a nemzeti könyvtárba kerüljön. Így vált Széchényi Ferenc után legnagyobb adományozóvá Todoreshku Gyula, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának tiszteletbeli igazgatója. (Ugyanis a Minisztertanács a nemzeti könyvtár tiszteletbeli igazgatójává nevezte ki és miniszteri tanácsosi címet adományozott mellé 1920-ban.)

Horváth Aranka nemcsak feleségként volt társa Todoreshku Gyulának, hanem a könyvgyűjtésben is méltó partnerévé vált, s ezért viseli mindkettőjük nevét az adomány és a tulajdoni pecsét: „dr. Todoreshku Gyula és neje Horváth Aranka Könyvtára”. Hogy teljesen mellé- és nem alárendelt szerep jutott Arának az is bizonyítja, hogy – egy későbbi visszaemlékezés szerint – férje halála után „a Széchényi Könyvtár szinte második otthonává vált, rendszeresen bejárt, ellenőrizte könyvek felállítását, gondoskodott karbantartásukról, kötetésükről, személyesen tárgyalt a könyvkereskedőkkel és könyvművészekkel [...] oda tartozónak érezte mindenki, s ő maga is”. Neki – pontosabban az általa adományozott vagyonnak – köszönhetjük például a *Kálmáncsehi breviáriumot* is, amit 1939-ben sikerült megvásárolni komoly összegért. A kollekció történetéhez tartozik egy harmadik személy: Akantisz Viktor, az egykori joghallgatóból lett könyvművész. Íróként is figyelemre méltó életművet hagyott maga után (fordított, nyelvtanokat készített, álnéven szépirodalmi próbálkozásai voltak), ám főleg a könyvművészeti tevékenysége miatt érdemes itt róla megemlékeznünk. Hivatalosan a Todoreshku-könyvtár gondozása lett a feladata, amelyet 1920 őszén megtoldottak a könyvkötőműhely megszervezésével. Emellett előadásokat tartott, elkészítette a könyvtár katalógusát is, amely 1922-ben jelent meg.

A Todoreshku-gyűjtemény kapcsán célszerű még egy dolgot kiemelni – ezt teszi a bevezető tanulmányt jegyző Varga is külön alfejezetben –, miszerint Todoreshkuké hogyan igyekeztek a cson-

ka példányokat kiegészíteni, teljessé tenni. Ez történhetett más közgyűjteményben fellelhető példányokról készített másolatokkal vagy „őregítet” papír segítségével készített hasonmás-lapokkal. Ezzel nem álltak egyedül, hiszen például a British Library is képzőművészt foglalkoztatott e célra a 19. században. Varga is felteszi a kérdést: „Elgondolkoztató, hogy például Apponyi Sándor könyvtárában nem találunk hasonló megoldásokkal. Vajon miért?” Varga a gyűjtési terület különbözőségével magyarázza ezt – helyesen –, ugyanis a külföldről beszerzett tartalmi hungarikumok eleve több példányban és jobb körülmények között maradtak fenn, mint a régi magyar könyvek, amelyekből nem ritka az unikum- vagy a sok csonka példány. (Sándor gróf perfekcionizmusára példa, hogy több esetben a már meglévő hungarikumát kicserélte egy másikra, ha az valamiért nem volt kifogástalan állapotban.) Végezetül nem mehetünk el szóltanul a kötet – és egyben a gyűjtemény – leglátványosabb része, a különleges festett pergamenkötések mellett sem. Varga megállapítja, hogy a bibliofil Todoreszku a szegényes vagy a „disznók által megmarcangolt” kötések helyett pompás ruhát szánt a régi magyar könyveknek. Így került az újonnan kötött könyveire „ezüstveret, bársony, zománccsisztás, bőr vagy festett hártya” dús aranyozással.

Nagy Levente „Todoreszku Gyula és az OSZK Cyrillicagyűjteménye” című, a kötetben helyet foglaló remek és hiánypótló tanulmánya több szempontból is jelentős. Először is előzményét tekintve, hiszen Nagy aktívan használta a könyvtárat hallgatóival, külön szemináriumot épített rá szakdolgozókkal, hogy a speciális tudást igénylő állományrészt feldolgozzák és az első tudományos értékelését elvégezzék. Másodszorban fontosnak tartotta, hogy a legfrissebb román kutatási-bibliográfiai eredményekkel kiegészítse, helyenként azokkal ütköztesse. Ezekről az eredményekről már a *Magyar Könyvszemle* olvasói is hírt kaptak két évvel ezelőtt, így ennek részletezésétől most eltekintek (NAGY Levente, *Todoreszku Gyula és az OSZK Cyrillica-gyűjteménye = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 185–210).

Térjünk rá a gyűjteményt bemutató katalógus – szubjektív, ám jó érzékkel válogatott – fontosabb tételeire. Ezek egy része a szakma és a kiállításra járó érdeklődők számára nem ismeretlenek, mint például a híres történelmi munkák: a brünni kiadású Thuróczy, az 1558-as bécsi Ransanus, Székely István magyar nyelvű világkrónikája Akantisz által készített festett pergamenkötésben (melynek lapjain összecsap a példány 18. századi katolikus és református tulajdonosa), vagy Hel-tai Gáspár, Tinódi Sebestyén, Pethő Gergely históriája, illetve Háportoni Forró Pál Curtius-fordítása. Nem sok gyűjtő dicsekedhetett azzal a 20. század elején, hogy könyvtára polcain egyaránt helyet foglaltak Komjáti Benedek, Sylvester János, Káldi György, Károli Gáspár, valamint Tótfalusi Kis Miklós bibliakiadásai. Mellettük állt jó pár szépirodalmi alkotás, mint a Balassi testvérek epitáfuma, Poncianus históriája, az *Adriai tengernek Syrenaia*, Liszti László Mohács-eposza, Árgirus királyfi és Fortunatus kalandjai. A felsorolt példákban látszik, hogy csak ezekre a művekre építve több félév tematikája is összeállhatna az egyetemeken. S nem beszéltünk még a szakács- és lóápolási könyvekről, a podolini piarista iskolában használt történelemkönyvről (melyben szórakoztató és tanulságos, néha-néha ironikus illusztrációik tekinthetők meg, mint például a II. Lajos emblematikus találkozása a Csele-patakkal). De említsük meg az első román vonatkozású könyvet (‘valachia’), a négy evangéliumot tartalmazó kötetet, s a gyulafehérvári román *Újszövetséget* is. A kötetek leírása – a két tanulmány szerző mellett – Bakonyi Zsuzsa és Szebelédi Zsolt szakértelmét dicséri.

Végezetül szeretnék kitérni egy nagyon fontos elemre: a kötet megjelenésére. Először is a tartalom és a forma tökéletesen kiegészítik egymást: egy bibliofil életútnak bibliofil kiadvány állít emléket az Országos Széchényi Könyvtár kiadói programja keretében. Ez az emlékkállítás azért is szimbolikus, mert a csodálatosan megtervezett könyv kétnyelvű, egyaránt eljut a román és a magyar olvasókhoz. Sőt, azon is túl, mert a magyar–román tanulmányok angol tartalmi kivonattal egészülnek ki. Jelképes azért is, mert a támogatók között ott van a NKA, az ELTE, Románia budapesti nagykövetsége és a román OMV Petrom is. A gyönyörűen elkészített könyvet szebbnél szebb

reprodukciók díszítik, a szövegek és a képek eszményi egységet alkotnak. Jegyezzük meg a könyv tipográfusának a nevét, aki minden elismerést megérdemel: Kóbor Szilvia.

A tudós – és sokunk számára hiányzó – könyvtáros portréját elevenítettem fel rendhagyó recenzióm elején – már csak azért is, mert Kosztolányi szavaival mindenki addig él, ameddig emlékezünk rá –, azzal a nem titkolt céllal, hogy felhívjam a figyelmet: a modern könyvtár ilyen bibliotékáriusok nélkül csak kő, papír és vas. Hiszen, ha nincs, ki elmesélje nekünk a történeteket, mit is adhat nekünk a könyvtár? Korlátolt, technokrata gőgöt, az online létben és felhőkben lévő bináris jelsorozatok, beszűkült, tompa ismereteket? Ha nincs mesemondó, a történeteket elmesélő tudós könyvtáros, akkor a könyvekben rejlő históriák is csak papírok, bőrbe vagy vászonba kötve.

FARKAS GÁBOR FARKAS

SZÁMUNK SZERZŐI

BAKONYI ZSUZSANNA, Országos Széchényi Könyvtár, *bakonyi.zsuzsanna@oszk.hu*

BOLONYAI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem Görög Tanszék,
bolonyai.gabor@btk.elte.hu

FARKAS GÁBOR FARKAS, Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*

MONOK ISTVÁN, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség
és Humáninformatikatudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

ŐSZ SÁNDOR ELŐD, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, *osz_elod@yahoo.com*

RÓZSA MÁRIA, *rozsam@t-online.hu*

SZOVÁK MÁRTON, OSZK – PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,
szovak.marton@oszk.hu

TUSOR PÉTER, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Tudományos
Akadémia, *tusor@btk.ppke.hu*

VÁMOS VIOLETTA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, *vamos.violetta@gmail.com*

ZVARA EDINA, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humán-
informatikatudományi Tanszék, *zedina@hung.u-szeged.hu*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának támogatásával
jelent meg.

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.